

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Інститут управління, психології та безпеки

Кафедра практичної психології

СТАВЛЕННЯ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ ДО ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

кваліфікаційна робота

здобувача вищої освіти

освітнього ступеня «бакалавр»

Вікторії ГРИЦИНИ

4 курсу денної форми навчання

спеціальність 053 «Психологія»

ОПП «Психологія»

Науковий керівник:

доктор психологічних наук, доцент

Галина КАТОЛИК

Рецензент:

кандидат психологічних наук, доцент

Олександр КУЦІЙ

Кваліфікаційна робота допущена до захисту

« ____ » _____ 2023 р., протокол № ____

Т.в.о. завідувача кафедри практичної психології

доктор психологічних наук, доцент

_____ **Євген КАРПЕНКО**

Львів

2023

АНОТАЦІЯ

Грицина В.А. Ставлення переселенців до військовослужбовців

Нинішній стан в Україні, характерний для суспільства та Збройних сил України породжує низку протиріч та проблем, які торкаються сфери взаємовідносин між суспільством та армією. Виступає ареною численних конфліктів, та зіткнень різних інтересів, і реалізації амбіцій владних. Військова сфера закрита суспільству, поки держава-агресор РФ не почала проти суверенної країни жорстоку війну. У зв'язку з цим виникла ще одна верства людей у вигляді переселенців.

Одна з проблем є те, що переселенці стикаються на новому місці проживання, що є проблемою психологічної та соціальної адаптації та складним і багатоаспектним явищем для них, яке часто буває тривалим процесом, яке зазвичай пов'язане з переживанням змін, ізоляції, культурних відмінностей та депривації. Перебувають у постійній тривозі під обстрілами військовослужбовці, які на період служби покинули рідних.

Важливим є взаємодії переселенців та армії, і перспективи її розвитку та виявлення механізму вирішення накопичених та виникаючих суперечностей знову в даній сфері. Виникає потребою переосмислення ролі армії та військових у сучасному суспільстві. Також, існує підвищення уваги до проблем гуманізації військової служби суспільства й переселенців, реалізації прав чинних та колишніх військовослужбовців. Людина зазвичай стає вимушеним переселенцем через неможливість жити на батьківщині, тому військові захищають та відвойовують рідні рубежі. Що стосується поліпшення якості життя переселенців у зв'язку з переїздом, можна зазначити, що це не стосується доброї соціально-психологічної адаптації. Оскільки не кожна переміщена особа здатна швидко звикнути до нових умов, та не кожен регіон підготовлений до великого потоку мігрантів, і толерантного ставлення до них.

Військовослужбовець, може бути активним, взаємодіючи із навколишнім світом, і реалізуючи себе у різних специфічних діях, які є основою його військової служби, що є умовою їх життя.

Військовослужбовці з вимушеними переселенцями часто мають високу мотивацію і подолання до труднощів, що зумовлює високий рівень ефективної психологічної допомоги одне одному. В такій ситуації роль психологічної допомоги є посередництвом між культурами та різними видами заняття.

Тому виникає необхідність в психологічній роботі з переселенцями та армією для покращення їх соціально-психологічних взаємовідносин адаптації, підвищення рівня толерантності одних до одних, розвитку соціальних навичок та звичок у ставленні одних до одних. Проблеми психічної діяльності внутрішньо переміщених осіб та військовослужбовців потребують психокорекції, яка має здійснюватися в захищеному, психологічно комфортному середовищі.

Отже, характер відносин між суспільством та армією багато в чому визначає, морально-психологічний стан військовослужбовців та рівень бойової готовності військ, і їх ефективність вирішення завдань, які стоять перед ними. Також бувають масові настрої, соціальні самопочуття всіх громадян та переселенців, які є в ролі найважливіших факторів стабільності суспільства.

Мета роботи є дослідження та оцінка ставлення переселенців до військовослужбовців, дослідження ставлення переселенців до військових з розробкою програми психологічної інтеграції для адаптації у спілкуванні переселенців та військових, яка мала б можливість забезпечити зниження соціальних ризиків у житті людей. Для досягнення мети було зроблено: аналітичний огляд досліджень з проблеми ставлення мігрантів до армії; вивчено зарубіжний і вітчизняний досвід розробки практичних програм та технологій соціально-психологічної адаптації спілкування переселенців, і військовослужбовців тощо.

Одним із головних завдань є толерантність, яка включає в себе здійснення переходу до ненасильницьких відносин, які створені на принципах співпраці, розуміння, взаємоповаги та толерантності.

Ключові слова: військовослужбовець; переселенці; психологічна адаптація; програма; допомога; ставлення; держава; війна.

Hrytsyna V.A. The attitude of displaced persons to the servicemen

The current state in Ukraine is characteristic for society and Armed Forces of Ukraine generates a number of contradictions and problems, which affect on relations between society and the army. Act as an arena of numerous conflicts and clashes of various interests and to implement the ambitions. Military force is closed to society until the aggressor state Russia launched a brutal war against a sovereign country. As the result, another kind of people appears, they are displaced persons.

One of the problem is that, that the displaced persons are facing a new place of residence, what is the problem of psychological and social adaptation and a complex and multifaceted phenomenon for them, which is often a long process associated with experiencing change, isolation, cultural differences and deprivation. Servicemen who are in constant danger under shelling who left relatives for the period of service.

The interaction of displaced persons and the army are important today, and prospects for its development and identification of a mechanism for resolving accumulated and emerging contradictions again in this field. There is a need to rethink the role of the army and servicemen in modern society. There is also an increased attention to the problems of humanization of the army service of society and displaced persons, implementation of the rights of current and former servicemen. A person usually becomes an internally displaced person due to the ability to live in his homeland, therefore, the our army defend and recapture their native places. Regarding the improvement of the quality of life of displaced persons in connection with the move can be noted that this does not apply socio-psychological adaptation. Because not every displaced person is able to quickly get used to new conditions and to the large flow of migrants and tolerant attitude towards them.

Servicemen with displaced persons often having a high motivation and to overcoming of difficulties that causes a high level of effective psychological assistance to each other. In such situation the role of psychological assistance is mediation between cultures and different types of occupation.

Therefore, there is a need for psychological work with displaced persons and army to improve those social psychological relationships adaptation, increasing the level of tolerance to each other, development of social skills and habits in relation to each other. Mental activity problems of displaced persons and servicemen need psycho correction should be carried out in a protected psychological comfortable environment.

So, the nature of relationship between society and the army largely determines the moral psychological state of servicemen and their level of combat readiness, and their effectiveness is solving the tasks facing them. There are also mass moods, social

well-being of all citizens and displaced persons, who are the most important factor in the stability of society.

The purposes of the work is research and assess the attitude of displaced persons and servicemen with the development of a mental integration program for adaptation in communication between displaced persons and servicemen, which would have the opportunity to ensure the reduction of social risks in people's lives. To achieve this goal was done: an analytical review of studies on the problem of the attitude of displaced persons and servicemen was investigated international and local experience in the development of practical programs and technologies of socio psychological adaptation in communication with displaced persons and servicemen. One of the main tasks is tolerance that includes making the transition to a non-violent relationship which are created on the principles of cooperation understanding and mutual respect and tolerance.

Key words: serviceman, displaced persons, psychological adaptation, program, assistance, attitude, state, war.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОГО СТАНУ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ ТА ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ	6
1.1.Поняття та підходи до вивчення поведінки та адаптації переселенців....	6
1.2.Психологічні особливості військовослужбовця.....	13
1.3.Армія та переселенці як взаємодіючі суб'єкти.....	17
Висновки дорозділу1.....	22
РОЗДІЛ 2. ПРАКТИЧНИЙ АНАЛІЗ СТАВЛЕННЯ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ ДО ВІЙСЬКОСЛУЖБОВЦІВ	24
2.1.Діагностування ставлення переселенців до військовослужбовців.....	24
2.2. Роль психологічної допомоги у ставленні переселенців до військовослужбовців.....	29
2.3. Корекційна програма із психологічної адаптації вимушених переселенців та військовослужбовців.....	34
Висновки дорозділу2.....	40
ВИСНОВКИ	42
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	46
ДОДАТКИ	52

ВСТУП

Актуальність теми. Радикальні зміни у світі та українському суспільстві з неминучістю змінюють характер відносин між суспільством та армією, наповнюють їх новим змістом, висувають на передній план проблеми реорганізації різних структур держави, вимоги суттєвого коригування військової політики та військового будівництва. Разом з тим нинішній стан перехідності, характерний для українського суспільства і Збройних сил, породжує цілу низку гострих проблем і протиріч, що зачіпають сферу взаємовідносин між суспільством і армією, яка виступає ареною численних конфліктів, зіткнень різних інтересів та реалізації владних амбіцій. Військова сфера здавалась закритою суспільству донедавна, поки держава-агресор Росія не почала проти суверенної сусідньої країни жорстоку війну. У зв'язку з цим виникла ще одна верства суспільства – переселенці.

Одна з головних проблем, з якою стикаються переселенці на новому місці проживання, це проблема соціальної та психологічної адаптації, що є складним, багатоаспектним і часто тривалим процесом, пов'язаним з переживанням змін, культурних відмінностей, ізоляції та депривації. Те ж саме слід відзначити про військовослужбовців, які на період служби покинули рідних, перебувають у постійній тривозі під обстрілами.

Актуальність дослідження визначається, по-перше, важливістю осмислення сучасного етапу взаємодії переселенців і армії та перспектив її розвитку, виявлення механізму вирішення накопичених і знову виникаючих суперечностей у даній сфері. По-друге, потребою переосмислення ролі армії та військових у сучасному суспільстві. По-третє, підвищенням уваги суспільства та переселенців до проблем гуманізації військової служби, реалізації прав чинних та колишніх військовослужбовців.

Серед зарубіжних вчених найбільш значний внесок у вивчення цієї проблеми внесли Дж. Беррі (вивчав «аккультураційний шок») [43], Ф. Бок (досліджував «культурний шок» переселенців) [44], К. Оберг (запропонував

концепцію «культурного шоку» [45]. Різним аспектам проблеми психологічної адаптації в іншому соціокультурному середовищі та міжособистісних відносин присвятили свої наукові пошуки такі вітчизняні дослідники як Л. І. Березовська [3], А. В. Бойченко [4], Г. С. Грибенюк [12], А. В. Фурман [38] та інші.

Метою роботи є теоретико-емпіричне дослідження та оцінка ставлення переселенців до військовослужбовців.

Виходячи з мети нашої роботи, ми висуваємо такі *завдання*:

1. Проаналізувати літературу з проблеми дослідження.
2. Виявити причини та умови формування поведінки військовослужбовців та переселенців.
3. Визначити психологічні особливості військовослужбовця та переселенця.
4. Проаналізувати армію та переселенців як взаємодіючі суб'єкти.
5. Діагностувати ставлення переселенців до військовослужбовців.
6. Визначити роль психологічної допомоги у процесі адаптації переселенців та військовослужбовців.
7. Розробити корекційну програму із психологічної адаптації вимушених переселенців та військовослужбовців.

6. Проаналізувати результати дослідження та сформулювати висновки.

Об'єктом дослідження є ставлення як психологічний феномен.

Предметом дослідження є ставлення переселенців до військовослужбовців.

Гіпотеза дослідження полягає у тому, що кожен переселенець є індивідуальним, а тому в загальному відносини між ними відбуваються по-різному.

Теоретичну основу дослідження становлять теоретичні підходи для визначення рівня конфліктності між досліджуваними об'єктами (тест К. Томаса), теоретичні аспекти методики діагностики міжособистісних відносин (Т. Лірі).

Наукова (теоретична) новизна полягає у більш детальному вивченні поведінки військовослужбовців та переселенців та їхніх взаємовідносин.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що результати діагностики та висновки, матеріали, які отримані у процесі дослідження, можуть використовуватись для подальших більш детальних досліджень даної теми та можуть використовуватись психологами, що займаються реабілітацією переселенців та військовослужбовців.

У ході дослідження були використані такі *методи*:

- метод аналізу теоретичної бази даного дослідження;
- кількісний метод обробки одержаних даних.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків.

РОЗДІЛІ. ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОГО СТАНУ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ ТА ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

1.1. Поняття та підходи до вивчення поведінки та адаптації переселенців.

Більшість українців були змушені залишити свої домівки та виїхати у безпечніші місця, щоб врятувати себе та своїх дітей. Проте, навіть перебуваючи у відносній безпеці, не покидають тривожні думки: «А що далі?», «Поруч немає знайомих, що мені робити?», «А як мої рідні, які залишилися на небезпечній території?», «Чи повернуся додому? тощо. Психолог Галина Волошина стверджує так: «Людина, яка була змушена мігрувати, має певні психологічні особливості, що виражаються в специфічному світогляді, пригніченні психічних функцій, наявності психологічної травми (синдром свідка). У такий момент людина може опинитися наодинці з кризою ідентичності, тобто вона не може прийняти нову реальність або, якщо приймає, не може до неї адаптуватися»[9].

Адаптація, за визначенням українського психолога Шльопанської О. О., – це пристосування організму до умов середовища. Адаптацію людини поділяють на біологічну та соціально-психологічну. Біологічна включає пристосування організму до стабільних і мінливих умов середовища. Соціально-психологічна адаптація – це пристосування людини як соціальної істоти до норм, умов, принципів, етикету в суспільстві [40]. Процес пристосування є актуальним для психологічної адаптації вимушених переселенців. Так, також соціальна адаптація визначається Нестеренко М. О. як інтегральний показник стану переселенця, що відображає його здатність виконувати певні біосоціальні функції, а саме (рис. 1.1):

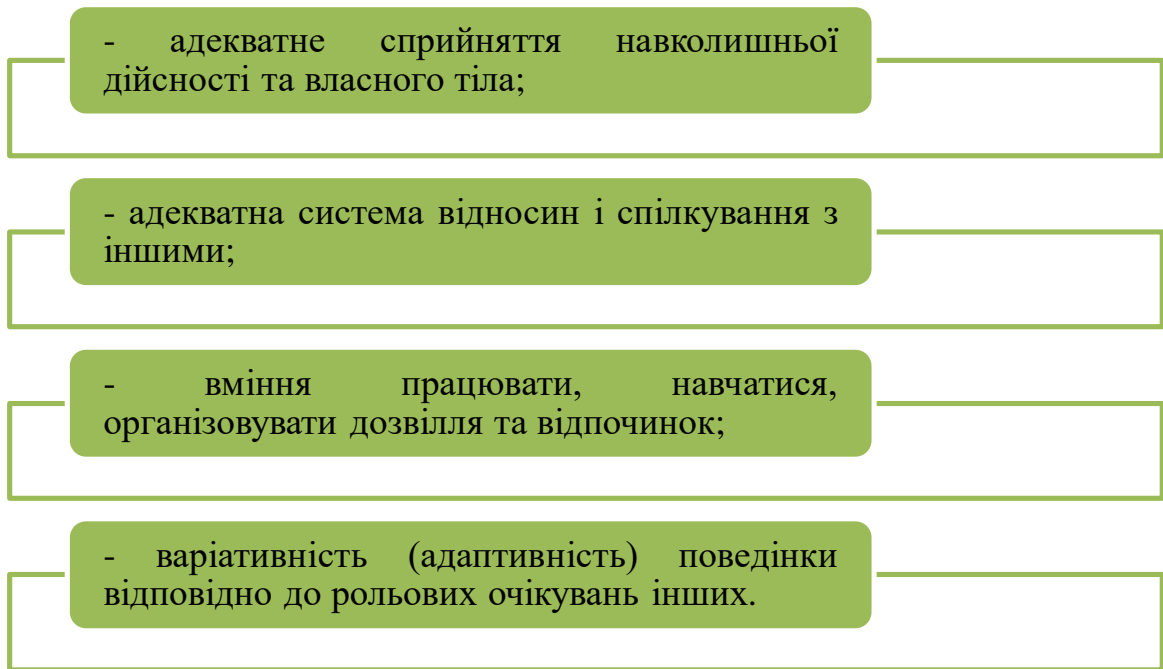

Рис. 1.1. Соціальні функції переселенців [26]

Розрізняють два види процесу пристосування. Для першого типу характерне переважання активно-ініціативного впливу на соціальне середовище. Другий тип визначається як пасивний, з переважанням конформістської спрямованості [26]. Крім того, під соціально-психологічною адаптацією психолог розуміє:

- а) постійний процес пристосування особистості до умов зовнішнього середовища;
- б) результат цього процесу [26].

Головним критерієм розвитку процесу адаптації Боровинська І. Є. пропонує вважати не «активність-пасивність», а вектор активності, її спрямованість. Спрямованість вектора «назовні» відповідає активному впливу особистості переміщеної людини на середовище, її розвитку та адаптації до себе. Спрямованість вектора «всередину» пов'язана з активною зміною особистості, з корекцією власних установок і стереотипів поведінки. Це вид активної самозміни. Комфортне, пасивне прийняття вимог, норм, установок і цінностей соціального оточення без включення в активний процес самозміни характеризує скоріше дезадаптацію, тобто переживання дискомфорту, незадоволеності собою та неповноцінності [6].

Історично склалося три напрямки дослідження проблеми соціальної адаптації, які у своїх працях описує науковець Фурман А. В. Перший напрямок пов'язаний з психоаналітичними концепціями взаємодії особистості і соціального середовища. Соціальну адаптацію трактують як результат, що виражається в гомеостатичній рівновазі індивіда і вимог зовнішнього середовища. Зміст процесу адаптації описується узагальненою формулою: конфліктно-тривожно-захисні реакції (З. Фрейд, Е. Еріксон, Л. Берковіц) [38].

Другий напрямок пов'язаний з гуманістичною психологією. Мета адаптації розглядається як досягнення духовного здоров'я та відповідність цінностей особистості цінностям суспільства (А. Маслоу, К. Роджерс, Г. Олпорт, В. Франкл). При цьому передбачається розвиток в особистості необхідних особистісних якостей. Процес адаптації описується формулою: конфлікт-фрустрація-акти адаптації. Розрізняють конструктивні та неконструктивні поведінкові реакції. Ознаками неконструктивних реакцій є агресія, регресія, фіксація станів і т. д. Ці реакції не усвідомлюються і спрямовані на корекції хвилювань зі свідомості, фактично не вирішуючи самих проблем. Ознаками конструктивних реакцій є спрямованість на вирішення певних проблем, чітко поставлена мета, усвідомленість поведінки, наявність певних змін у внутрішньо особистісному характері та міжособистісній взаємодії [38].

Третій підхід пов'язаний з концепціями когнітивної психології особистості. Його представники А. Бандура і Д. Роттер пропонують формулу адаптаційного процесу: реакція конфлікт-загроза-адаптація. Передбачається, що якщо в процесі інформаційного впливу на навколишнє середовище людина стикається з інформацією, що суперечить її установкам, то виникає невідповідність змістовної складової установки та образу реальної ситуації. Ця невідповідність (когнітивний дисонанс) переживається як стан дискомфорту (загрози). Загроза стимулює особистість до пошуку шляхів усунення чи зменшення когнітивного дисонансу [38].

Вважаємо, що слід приділити більше уваги вивченню результатів зіткнення вимушених переселенців з чужою культурою. Стан, який часто переживають переселенці, американський антрополог К. Оберг називає «культурним шоком», наполягаючи, що перебування у середовищі нової культури для кожного індивіда є заплутаним, збентеженим і дезорганізуючим досвідом [45]. Це можна назвати сильним нервовим потрясінням, яке виникає під дією нових умов існування, коли сенсорні, символічні, вербальні та невербальні системи, які раніше постійно регулювали повноцінне життя на батьківщині, а тепер не виконують свої функції адекватно.

Концепція культурного шоку, яку сформулював К. Оберг, ґрунтується на клінічному підході до вивчення процесів пристосування в іншій культурі [45]. Згодом культурний шок став розглядатися як нормальна реакція, як частина нормального процесу адаптації до нового життя. Варто зазначити, що у 2022 році почалась повномасштабна російсько-українська війна, яка спричинила величезну хвилю внутрішніх та зовнішніх переселенців та змінила свідомість усіх українців та світу [17]. Слід додати, що навіть, коли внутрішньо переміщена особа мігрує по території своєї держави, вона також може отримувати «культурний шок», так як психологія індивіда відчуває зміни у традиціях, поведінці, характерах і т. д.

Вважаємо, щоб встановити точне розуміння культурного шоку, потрібно звернути увагу на різні аспекти перебування в іншій культурі. Для цього використовуються терміни «культурна втома», «мовний шок», «рольовий шок» тощо. Бок Ф. описує культурний шок як емоційну реакцію, яка виникає через нездатність зрозуміти, контролювати та передбачити поведінку інших [44]. У зв'язку з цим виникають тривога, розгубленість і апатія до усього довкола і усіх, які тривають до того часу, поки не виникнуть нові когнітивні конструкти, щоб зрозуміти дещо відмінну культуру. Після цього починає формуватися та розвиватися відповідна поведінка та характер [16].

Таким чином, можемо виділити основні психологічні ознаки культурного шоку вимушених переселенців (рис. 1.2):

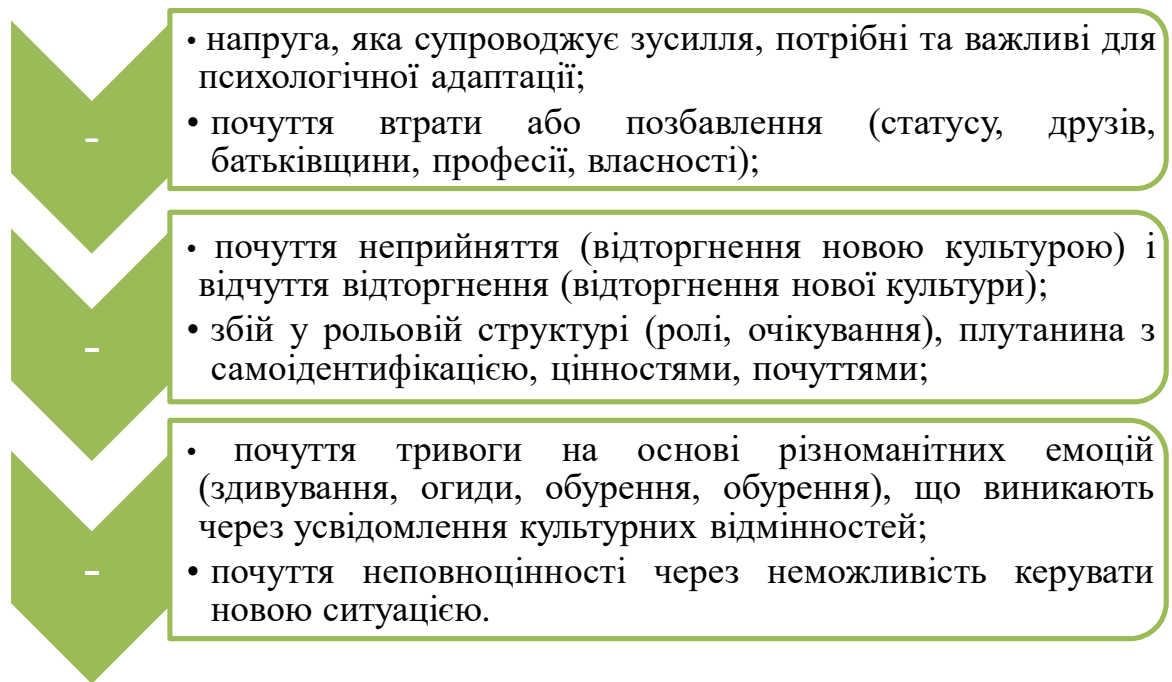

Рис. 1.2. Психологічні ознаки культурного шоку вимушених переселенців [44]

Слід зазначити, що є переселенці, які не мають почуттів депресії та тривоги, навіть можуть отримувати нові задоволення, враження та вдало пристосовуються до умов іншої культури з перших днів перебування.

Варто зауважити, що психологи виділяють так званий «акультураційний стрес», який вважається більш переважною та адекватною моделлю для вивчення психологічної адаптації переселенців. Ця модель описує ситуацію, коли люди, адаптуючись до інших звичаїв, норм, не можуть легко змінити свій поведінковий репертуар, і вони мають серйозний конфлікт у процесі акультурації. Психолог Беррі Дж. називає це психологічною акультурацією – зміною психології особистості [43].

Довгострокові психологічні наслідки процесу акультурації переселенців досить численні і залежать від соціальних та особистих змінних, які характеризують як суспільство походження, так і суспільство поселення, а також від явищ, які існували раніше та виникають під час процесу акультурації.

Вимушено переміщені люди у щоденних зіткненнях із населенням виробляють власні стратегії поведінки, діючи відповідно до двох основних

проблем. Це, по-перше, збереження культури (тобто, наскільки важлива культурна ідентичність і наскільки сильним є бажання її зберегти); і контакти та участь (тобто, якою мірою вони можуть бути частиною інших культурних груп, або належати переважно до свого середовища) [5].

Можемо стверджувати, що:

1) серед переселенців зазвичай більше психічних захворювань, ніж серед місцевих жителів, хоча є ряд винятків;

2) існують важливі відмінності між групами переселенців як за ступенем, так і за типом психічних розладів, якими вони страждають [32].

У 1974 р. канадські психологи Дж. Беррі та Р. Анніс описали так званий «акультураційний стрес» як один із видів стресу, який відчувають мігранти на новому місці. У рамках клінічного підходу акультураційний стрес спочатку розглядався як форма аномічної депресії (аномія – це втрата цінностей і норм). Пізніше Дж. Вестермайер представив акультураційний стрес як окремий синдром, що поєднує депресивні, параноїдальні та тривожні симптоми. Він вважав, що як фармакологічні, так і соціальні або психологічні втручання є неефективними при таких розладах [43].

Ці клінічні спостереження підтверджують результати дослідження ностальгії – туги за домом. Звичний соціальний порядок і культурні норми втрачаються, і людина може легко заплутатися в ситуації, що змінилася. На груповому рівні джерелом тривоги є те, що в нових умовах не працюють старі схеми владних відносин, соціального порядку та економічних стратегій, а на індивідуальному рівні можуть виникнути ворожість, невпевненість, плутанина ідентифікації та депресія [33].

Дж. Лефф наголошує, що зовнішні прояви стресу переселенців можуть визначатися звичаями і традиціями.

Можемо виділити такі види поведінки примусово переміщених осіб:

- соціокультурна – сукупність зовнішніх поведінкових наслідків зв'язку переселенця з новим середовищем, включаючи його здатність вирішувати щоденні соціокультурні проблеми (в сім'ї, вдома, на роботі та в школі);

- психологічна – набір внутрішніх психологічних результатів (чітке відчуття особистої чи культурної ідентичності, хороше психологічне здоров'я та досягнення психологічного задоволення в новому культурному контексті);

- економічна – наявність чи відсутність роботи, задоволеність нею, рівень професійних досягнень і самопочуття у новій культурі [31].

Проаналізувавши дослідження двох фінських дослідників В. Раутена та М. Коксінена, можемо виділити фази (етапи) прояву поведінки переселенця:

- фаза першої реакції. Її характерними показниками є: дисонанс між об'єктом і суб'єктом особистості, сформованість захисних механізмів, зниження соціокультурної активності та працездатності переселенця;

- фаза соціальної апатії. Підвищення автоматизму у виконанні життєво важливих функцій, притуплення уваги до нової інформації, відчуття нереальності того, що відбувається, погіршення пам'яті, бажання якнайшвидше прожити розпочатий день;

- «контрастна фаза». Власне, це продовження другого, але може або продовжуватися у вигляді тривалої апатії, або змінюватися агресією. Тривають регресивні процеси; переважно соціобіологічні потреби (їсти, спати, ні про що не думати), які можуть приймати агресивний характер, якщо щось заважає їх задоволенню. Це теж один із захисних механізмів. Юрків Я. І. третю фазу також характеризує порушенням цілісності взаємин особистості переселенця з середовищем [41]. Немає повноцінного спілкування, є мовний бар'єр, занадто багато незвичайного – дещо інша культура, традиції, звичаї. У цей час відбувається інтенсивний пошук свого «Я», свого місця в житті іншого регіону;

- етап реабілітації. У цей період відбувається досить інтенсивне задоволення соціальних потреб, відроджується соціальна активність і здатність до творчої діяльності, а також відбувається розуміння і прийняття звичаїв, традицій і стереотипів інших норм [41]. Таким чином, на четвертому етапі відбувається зміна логіки поведінки переселенця в бік зближення з новими нормами.

Таким чином, по-перше, специфіка психологічних якостей переселенців проявляється в стереотипах сприйняття, відчуття і поведінки представників певної етнічної спільноти, і в результаті розбіжності стереотипу з дійсністю може виникнути культурний шок. По-друге, специфічні психологічні якості, так чи інакше, домінують у структурі особистості переміщеної людини більшості представників етнічної спільноти.

1.2. Психологічні особливості військовослужбовця.

Збройні Сили України є одним із найважливіших політичних інститутів суверенної держави. Наявність сучасної, високотехнологічної, укомплектованої кращими кадрами армії – це один із стримувальних факторів у період нестабільної геополітичної ситуації у світі і одночасно гарант безпеки країни. У даний час Збройні Сили України розвиваються в період несправедливого кровопролиття. Таким чином проходить реформування, як у питаннях модернізації озброєнь, так і в питаннях, а це саме головне, підготовки психології кадрів та розвитку військової психологічної освіти загалом.

Питання професійної орієнтації з підготовки кадрів для військової служби мають свою психологічну специфіку, основою якої є саме поняття – державна військова служба, що є одним із видів державної служби [30]. Відмінною рисою, наприклад, від цивільного службовця є те, що військовослужбовець, з одного боку, має право на застосування зброї і, з іншого боку, зобов'язаний у разі потреби, за наказом командира, виконати свій військовий обов'язок остаточно [22]. Іншими словами, віддати найдорожче, що є в людини – своє життя, при захисті народу та країни, суверенних прав держави, яким він давав військову присягу під час вступу на військову службу. Це одна з ключових психологічних особливостей з підготовки молоді до служби в армії і діяльності служб, працюючи із особовим складом військових частин військовослужбовцями, що складає своєрідний зміст його психології. Це явище

називають індивідуальністю, що означає специфічне поєднання психічних і психологічних особливостей конкретного військовослужбовця [8].

Особистість військовослужбовця представляє склад своєї біологічної, природної структури. Але суть полягає в тому, як правильно визначити співвідношення природного та соціального елементу в особистості. Для цього потрібно зрозуміти, що природні органічні аспекти знаходяться у структурі людини як соціально-обумовлені елементи. Варто зауважити, що біологічне, яке є наявне в особистості військовослужбовця, пізніше стає соціальним і реалізується психологічно у певній військово-професійній (військовій) діяльності [15].

Певною особливістю військової активності є те, що її учасники постійно взаємодіють один із одним як із різними умовами служби, використовуючи зброю і устаткування, так і з суспільством, переселенцями, що спричиняє їх взаємну обумовленість і зв'язок. Для ефективної діяльності цей процес взаємодії є важливим.

Варто зазначити, що військовослужбовець контактує з оточуючими людьми і навколишнім світом для того, щоб підтримати рівновагу психологічного стану, гармонію із середовищем проживання, для несуперечності та тотожності свого життя. Це важлива умова життя воїна в умовах армії [22]. Однак навколишній світ військовослужбовця постійно міняється (військово-професійна діяльність) і сама особистість постійно змінюється. Отже, варто зауважити, що не існує повноцінної тотожності індивіда та умов його військової діяльності. Людина систематично перебуває у процесі «порушення рівноваги», єдності та боротьби протилежностей, переходу кількісних змін у якісні. Таким чином ми не можемо назвати жодної миті у професійній діяльності військовослужбовця, щоб він не потребував відновлення балансу рівноваги між його особистісними характеристиками та умовами діяльності. Щоб це забезпечити, військовослужбовець повинен проявляти та розвивати психологічну активність [2].

Психологічна активність військовослужбовця ґрунтується на самій його

природі і має об'єктивні властивості. Проте слід наголосити, що активність військової діяльності повинна орієнтуватись на реальність (об'єкт), якими можуть бути службові процеси чи явища. Їх елементи складають цілісний феномен військової роботи. Головними його елементами є військово-професійна діяльність, щоденні відносини і особистісний розвиток. Сучасна військова психологія стверджує, що потреба – це такий стан людини, який необхідний в існування об'єктів, їх розвитку і є джерелом активності службовця. Більше того, саме вона постійно спонукає військового до психологічної активності, вважається його «внутрішнім двигуном». Вона задовольняє біологічні (їжа, одяг, житло та ін.) та соціальні (інформація, спілкування, мистецтво та ін.) потреби людини [42]. Найменші відмінності між людьми спостерігаються серед біологічних потреб, їх кількісних та якісних показниках. Особистість тут проявляє себе переважно у способах їх задоволення, які ґрунтуються на психофізіологічних складниках військового і відбивають досягнутий рівень засвоєння їм цінностей культури, громадського досвіду, практики військової служби. Необхідно це брати до уваги, коли проходить організація життєдіяльності особового складу, особливо в умовах проживання на війні. В іншому випадку при різних способах задоволення біологічних потреб досвід стає однією з причин міжособистісних і внутрішньо особистісних конфліктів. Від рівня особистісного розвитку військовослужбовця залежить його соціальний статус [18]. Так, чим він вищий, тим більше у військового знайомств, у нього спостерігаються частіші соціальні та психологічні потреби, соціальна активність, діяльність та прояви індивідуальності.

У той же час потрібно пам'ятати, що військовослужбовець є суб'єктом військової праці, тобто цілісним феноменом зі своїми специфічними характеристиками як індивід, особистість та окрема індивідуальність. У кожній його дії проявляється його активність та система потреб, але з різної ієрархії. Військові постійно вступають у взаємодію із об'єктами військово-професійної діяльності, пізнають їх властивості, а одночасно і себе краще вивчають.

Результати такого пізнання формують досвід. Коли виникає необхідність у задоволенні певної потреби чи дії, військовослужбовець, звертаючись до свого досвіду, направляє свою активність на пошук тих ресурсів, які дозволять йому досягти певну потребу. Ті властивості об'єкта, на які налаштована активність військового, щоб задовольнити потреби, і вважаються предметом певної потреби. Таким чином, об'єкти, які формують умови військової діяльності, стають предметами його особистісної потреби [24].

Іншим фактором, який проявляється у військово-професійній діяльності, є мотив. Варто зауважити, що військові психологи вважають, що військова діяльність є полімотивованою, тобто спричиняється різними мотивами, їх ієрархією. Провідні мотиви переважно визначають спрямованість діяльності [25]. Але потрібно враховувати вплив на неї у певних моментах мотивів, які спочатку не були дуже вагомими. Можемо сказати, що у процесі військової діяльності ієрархія її мотивів може змінюватися. Переважно це відбувається тоді, коли діяльність спричинена не надто провідними мотивами системи ціннісних орієнтацій військовослужбовців.

Важливим фактором професійної діяльності військовослужбовця є мета, яка передає її результат. Мета і мотив взаємопов'язані [42]. Наприклад, спочатку мотивом може спонукати мету, потім набуває самостійних характеристик і стає мотивом. Мотиви згодом стають свідомими мотивами діяльності.

Таким чином, військовослужбовець, як і кожна особистість, може бути активним, взаємодіючи із навколишнім світом та реалізуючи себе у різних специфічних діях, які є основою його військової служби. Це є умовою його життя. Кожна спроба обмежити активність військового у його діяльності, у пошуках нових тенденцій взаємодії з оточуючими забезпечує психологічний дискомфорт, зростання особистісної напруги, вихід з ладу цілісного функціонування основних компонентів психологічної структури особистості військовослужбовця.

1.3. Армія та переселенці як взаємодіючі суб'єкти.

Характер відносин між суспільством і армією багато в чому визначає, з одного боку, морально-психологічний стан військовослужбовців, а, отже, і рівень бойової готовності військ, ефективність вирішення завдань, що стоять перед ними; з іншого боку, масові настрої, соціальне самопочуття всіх громадян та переселенців, що виступає найважливішим фактором стабільності суспільства.

Цілі і завдання взаємодії суспільства і армії відображають основні інтереси громадян у сфері забезпечення військової безпеки і соціально-політичної стабільності, створення сприятливого середовища для розвитку особистості, суспільства і держави. Взаємодія суспільства та армії включає будь-яку взаємозумовлену та взаємопов'язану діяльність даних соціальних суб'єктів або яких-небудь їх частин, окремих елементів, зміст якої викликає будь-які взаємні зміни. Воно охоплює все різноманіття способів і форм взаємовпливу суспільства та армії, в процесі якого відбувається взаємопроникнення військової та громадянської сфер [10]. Механізм взаємодії суспільства і армії є цілісність взаємопов'язаних елементів (рис. 1.3):

Рис. 1.3. Механізм взаємодії суспільства і армії [10]

Взаємодіючи один з одним, суспільство і армія сприяють формуванню типових парадигм такої взаємодії, становленню нових зв'язків і відносин.

Формування нового типу взаємодії переселенців та військовослужбовців безпосередньо пов'язане з процесами, що відбуваються в суспільній свідомості, які демонструють істотну ціннісну переорієнтацію. Відмінності в характері базових цінностей військових і громадянських людей, зрозумілі в загальному контексті їх однорідного внутрішньо-групового становища, не такі великі, щоб їх можна було протиставляти один одному [3]. Мова сьогодні повинна йти не про протиставлення цінностей цивільних людей, переселенців і військових, а про те, що в їхній свідомості відбуваються подібні процеси, які, проте, розвиваються різними темпами. Ця подібність проявляється особливо ясно, якщо дивитися не під кутом протиставлення двох різних типів ціннісних орієнтацій, і з погляду пошуку адекватних тенденцій.

Ключову роль у розвитку взаємодії переселенців та армії відіграє довіра. Нинішня модель довіри суспільства до військовослужбовців значною мірою базується вже на реальних подіях, які вкорінюються у суспільній свідомості. Сьогоднішнє основне завдання та функція військовослужбовців є забезпечення безпеки держави. Посилення сьогодні значимості тих орієнтирів у суспільній свідомості, які забезпечують відданість патріотичним традиціям, виступає основою для зростання позитивних настроїв по відношенню переселенців до армії [4].

Довіра між суспільством, а особливо переселенцями і армією визначається не тільки особливостями взаємодії на інституційному рівні, а й повсякденними практиками взаємодії між військовими і цивільними людьми, широтою і глибиною горизонтальних зв'язків, важливою особливістю яких є система соціального співробітництва і взаємодопомоги, що стихійно складається. Серед них займають важливе місце мережі, засновані на стійких, тривалих і гарантованих родинно-дружніх зв'язках, через які сім'ї військових отримують допуск до додаткових ресурсів (матеріальних, освітніх, культурних і т.д.) [23]. Ці мережі є органічним елементом специфічної моделі виживання

сімей військових, але вони ж виступають і одним джерелом формування матеріальної нерівності серед них. Не завжди цивільні це розуміють, вимушено переміщені особи у тому ж числі.

Будучи політичним інститутом, який створюється державою для реалізації своїх цілей засобами збройної боротьби, органом держави, армія водночас відрізняється високим рівнем самостійності. При цьому проводиться різницю між її відносною і абсолютною самостійністю. Відносна самостійність армії – це явище константне, що демонструє її незалежність, яка пов'язана із самим фактом існування армії як соціального інституту [27]. За рівнем аналізу це поняття можна порівняти з таким поняттям як «абстрактна цінність армії». Абсолютна самостійність армії, на думку В. М. Невмержицького, – явище мінливе, що виражає певну ступінь незалежності, яку армія набуває в той чи інший період. Відносну самостійність як і абстрактну цінність військовослужбовців важко встановити, але її завжди необхідно враховувати при аналізі проблем взаємодії суспільства і армії [24]. Що стосується абсолютної самостійності армії, то вона визначається сукупністю обставин, у тому числі політичними умовами і факторами, станом армії, її діями в тих чи інших ситуаціях та ін.

Для військовослужбовців характерна постійна турбота про збереження своєї інституційної автономії. Будучи безпосередньо і органічно залежними від суспільства і держави, армія, тим не менш, є досить закритим соціальним інститутом, орієнтованим на збереження в недоторканності своїх психологічних норм, правил, традицій ідеологічних конструкцій. Інституційна автономія забезпечується суворою системою контролю за дотриманням норм і правил, регулюванням інформаційних потоків, жорстко структурованою ієрархічною системою управління, що протидіє проникненню в армійське середовище «інших» норм і правил. Органи військового управління мають багаторівневу, ієрархічну структуру, що впливає на всі сторони життєдіяльності складного, розгалуженого армійського організму [1]. Все це дозволяє уникати деструктивних і руйнівних інституціональних конфліктів. Змінам схильні не

тільки функції і завдання, структура, внутрішні і зовнішні зв'язки армії, а й форма її організації, соціальна освіта, що складається з конкретних індивідів, окремих груп та інших розрізнених соціальних суб'єктів, рівнем «самодостатності». Разом з тим різні соціальні інститути, громадські групи, що являють собою окремі елементи структури суспільства, по-різному беруть участь у взаємодії з армією, що вимагає обліку зв'язків, що формуються тут, і відносин.

Таким чином, всеосяжність і самоцінність суспільства, у тому числі переселенців, їх злитість і самодостатність, з одного боку, відносна самостійність військовослужбовців, їх групова відокремленість, незалежність та інституційна автономія, відмінність ролей, які виконують військовослужбовці як представники армії, військові люди і одночасно як звичайні члени суспільства, громадяни, переселенці з іншого боку, визначають можливість аналізу суспільства та армії як щодо самостійних та взаємодіючих соціальних суб'єктів[14]. Переселенці та військослужбовці взаємодіють на загальносоціальному рівні та рівні окремих соціальних структур, особистостей, у всіх сферах, областях суспільного життя.

Взаємодія суспільства і армії виглядає як будь-яка взаємозумовлена і взаємопов'язана діяльність даних соціальних суб'єктів або яких-небудь їх частин, зміст якої викликає будь-які взаємні зміни. У процесі цієї взаємодії відбувається розвиток вже існуючих і формування нових відносин. У нинішніх умовах, коли в українському суспільстві та армії процеси глибокої модернізації не завершені, а навпаки, активно розвиваються, інтенсивно формуються нові зв'язки та відносини, як, наприклад, переселенці та військовослужбовці, взаємодія як «щось неповторне, що відбувається в соціальних ситуаціях» і стає особливо значущим.

Можемо виокремити типи взаємодії переселенців і військовослужбовців (рис. 1.4):

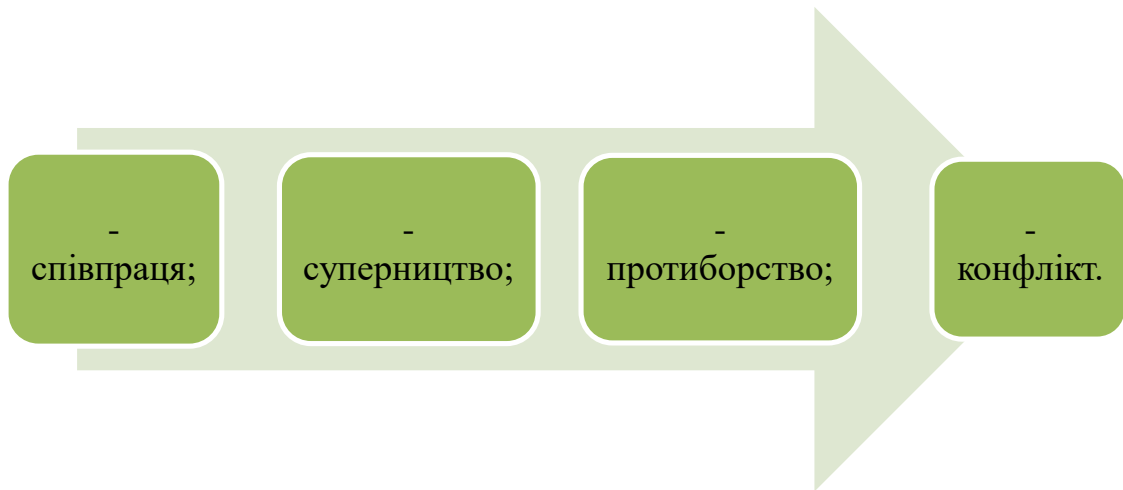

Рис. 1.4. Типи взаємодії переселенців і військовослужбовців [31]

Крім цього у відносинах між військовослужбовцями та переселенцями іноді акцентується увага на національно-регіональних аспектах, пов'язаних як з використанням регіональної специфіки з метою побудови та розвитку всієї системи оборони, забезпечення потреб армії, так і з задіянням регіонами ресурсів Збройних сил для власного розвитку; відзначається вплив на розвиток взаємодії суспільства і армії факторів, зумовлених військовою політикою держави та участю армії у військовій обороні та визволенні землі.

Відштовхуючись від наукових уявлень про функції соціального взаємодії можна виділити та обґрунтувати наступні найважливіші соціально-психологічні функції взаємодії та роль толерантності у ставленні між переселенцями та військовослужбовцями:

- комунікативна;
- контрольна;
- владно-регулююча;
- обмін соціальними ресурсами та соціальною мобільністю [13].

Отже, специфіка прояву взаємо підтримки та допомоги у військовому соціумі та цивільному суспільстві опосередкована наявністю подібних чітких ціннісних орієнтирів у суспільстві та державі; за змістом традиційних для армії цінностей і викристалізовується в суспільстві ціннісна модель «психологічного» типу.

Висновки до розділу 1

Відомо, переселенець – особа, яка через обґрунтовані побоювання стати жертвою переслідувань за ознакою раси, релігії, громадянства, належності до певної соціальної групи чи політичних переконань перебуває за межами країни свого громадянства і не може користуватися захистом цієї країни або не бажає користуватися таким захистом через такі побоювання; або, не маючи певного громадянства та перебуваючи за межами країни свого колишнього постійного проживання, не може або не бажає повернутися до неї через такі побоювання. Вимушений переселенець – громадянин України, який був змушений або має намір залишити місце постійного проживання на території іншої держави або на території України внаслідок насильства, вчиненого щодо нього або членів його сім'ї або переслідування в інших формах або реальна небезпека бути переслідуваним за ознаку расової чи національної приналежності, релігії, мови, а також належність до певної соціальної групи або окремих осіб чи груп осіб, масові порушення громадського порядку та інші обставини, які істотно обмежують права людини.

Суб'єктами вимушеної міграції визнаються такі категорії:

- політична (шукачі політичного притулку);
- біженці (негромадяни);
- тимчасово переміщені особи (із зон бойових дій, мігранти із зон екологічного лиха);
- внутрішні мігранти (переїзд в сільську місцевість, мігранти у зв'язку з реформуванням);
- не мають статусу і не чекають його;
- які не перебувають на обліку в органах міграційної служби;
- готові повернутися на колишнє місце проживання.

Існує кілька концепцій, що описують процес адаптації мігрантів до нової культури: гіпотеза культурного шоку, акультураційний стрес, посттравматичний стресовий розлад, ностальгія, етнічні стереотипи.

Варто зазначити, що військовослужбовець контактує з оточуючими людьми і навколишнім світом для того, щоб підтримати рівновагу психологічного стану, гармонію із середовищем проживання, для несуперечності та тотожності свого життя. Це важлива умова життя воїна в умовах армії. Однак навколишній світ військовослужбовця постійно міняється (військово-професійна діяльність) і сама особистість постійно змінюється. Отже, варто зауважити, що не існує повноцінної тотожності індивіда та умов його військової діяльності. Людина систематично перебуває у процесі «порушення рівноваги», єдності та боротьби протилежностей, переходу кількісних змін у якісні.

За допомогою поведінки переселенці та військовослужбовці показують своє пристосування до умов середовища, одне до одного. Соціально-психологічна адаптація – це пристосування переселенця як соціальної істоти до норм, умов, принципів, етикету в суспільстві. Також соціальна адаптація визначається як інтегральний показник стану людини, що відображає його здатність виконувати певні біосоціальні функції.

РОЗДІЛ 2. ПРАКТИЧНИЙ АНАЛІЗ СТАВЛЕННЯ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ ДО ВІЙСЬКОСЛУЖБОВЦІВ

2.1. Діагностування ставлення переселенців до військовослужбовців.

Соціометрія вважається однією з найбільш поширених методів вивчення емоційно-безпосередніх стосунків між людьми. За допомогою неї можна дати кількісну оцінку міжособистісних відносин у невеликій групі людей. «Соціометрія» походить від латинського *societas*, що означає «суспільство» і грецького *metruin* – «вимірювати» [20]. Даний метод робить акцент на визначення симпатії і антипатії осіб. Цей спосіб вивчення відносин може забезпечити вивчення ставлення переселенців до військовослужбовців, виявити структуру їхніх відносин (лідер, аутсайдер тощо) за допомогою вибору одними членами групи інших за параметрами симпатії-антипатії, референтності (стосовно певних цінностей) [19].

Дослідивши теоретично, що крім взаємоповаги та допомоги між переселенцями та військовими можуть виникати і суперечливі ситуації, вважаємо за доцільно використати тест Томаса [35]. К. Томас виходив з того, що людям не слід уникати конфліктів або вирішувати їх за будь-яку ціну, а потрібно вміти грамотно ними керувати, адже це також тип відносин і ставлення. Для опису типів поведінки людей у конфліктах (точніше, у конфлікті інтересів) К. Томас вважає застосовною двовимірну модель регулювання конфліктів, основними в якій є кооперація, пов'язана з увагою людини до інтересів інших людей, залучених до ситуації, та наполегливість, на яку характерний акцент на власні інтереси. Автор виділяє п'ять способів регулювання напруженого ставлення, позначених відповідно до двох основних вимірів (кооперація і наполегливість):

- змагання (конкуренція) – прагнення досягти своїх інтересів на шкоду іншому;
- пристосування – жертвування власними інтересами заради іншого;

- компроміс – угода на основі взаємних поступок; пропозиція-варіант, що знімає суперечність;

- уникнення – відсутність прагнення до кооперації та відсутність тенденції до досягнення власних цілей;

- співпраця – учасники спілкування приходять до альтернативи, яка повністю задовольняє інтереси обох сторін [35].

У своєму опитувальнику з виявлення типових форм поведінки К. Томас описує кожен із п'яти перерахованих можливих варіантів 12 судженнями про поведінку індивіда у конфліктній ситуації. У різних поєднаннях вони згруповані в 30 пар, у кожній з яких респонденту пропонується вибрати те судження, яке є найбільш типовим для характеристики поведінки. Текст опитувальника можна переглянути у додатку Б. Відповіді на запитання заносяться до бланку.

Респондентами нашого емпіричного дослідження є 20 переселенців. Судячи з результатів дослідження (табл. 2.1), опитані особи вдаються до уникнення конфліктних ситуацій.

Таблиця 2.1

	Змагання	Пристосу- вання	Компроміс	Уникнення	Співпраця
Респон- денти	2	4	5	3	6

Табл. 2.1. Результати опитування переселенців (за тестом К. Томаса)

У разі, коли опитані переселенці потрапляють у конфліктну ситуацію із військовими, вони намагаються прийняти позицію компромісу чи пристосування. Переміщені особи готові до співробітництва, але практично не мають схильності до суперництва. Схематично результати можна проаналізувати на рисунку 2.2.

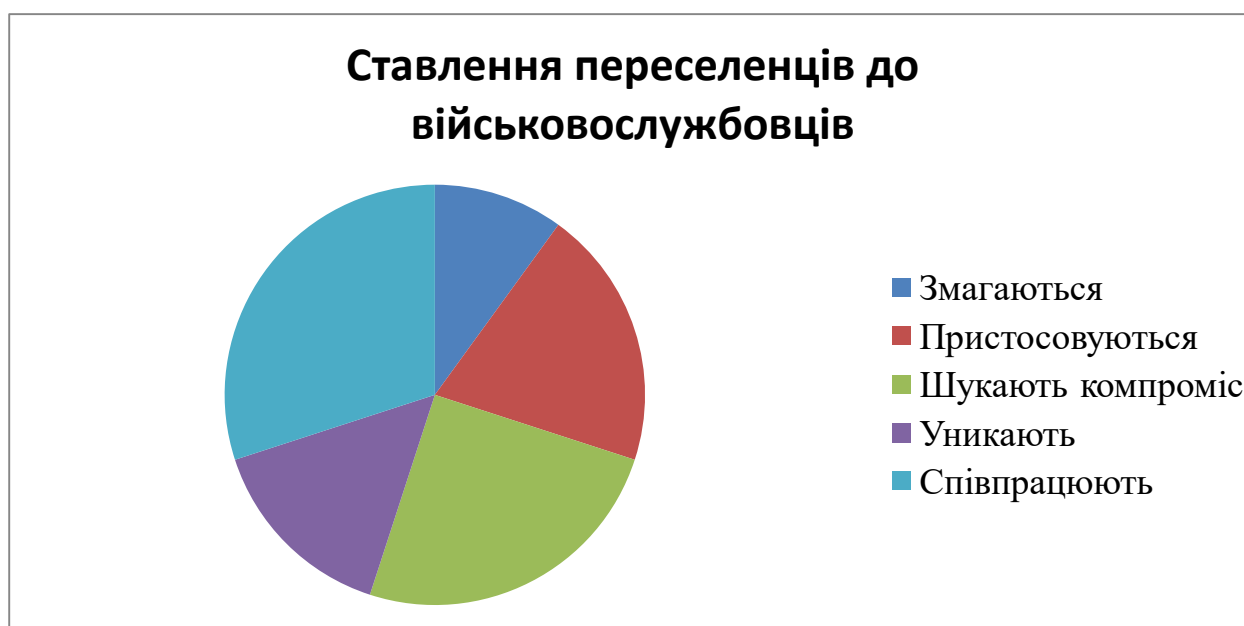

Рис. 2.2. Результати опитування переселенців (за тестом К. Томаса)

Отже, ми можемо стверджувати, що все таки більшість переміщених осіб шукають альтернативи, які повинні задовольнити інтереси обох сторін, тобто військовослужбовців включно. Проте варто звернути увагу, що серед переселенців є такі, хто все-таки намагається досягти лише своїх інтересів на шкоду іншому, тобто вимушено переміщені особи забувають, яку роботу виконують військові та заради кого вони жертвують своїм життям.

Таким чином ми використовуємо ДМС (методика міжособистісних стосунків) Т. Лірі, яка розрахована на суб'єктивну самооцінку опитувача та оцінку ним іншої людини, у даному випадку – військовослужбовця. За допомогою цієї методики можна відтворити, стиль міжособистісних відносин, структуру індивідуально-особистісної типології [21].

До складу цієї методики входить набір із 128 лаконічних характеристик-запитань, які включають 8 типів відносин, які утворюють 16 пунктів за допомогою яких респондент може оцінити своє ставлення до іншої людини (за алгоритмом – «так» або «ні»). Спочатку респондент оцінює себе та свою позицію серед інших, тоді підраховуються бали. Респондентами дослідження є 20 вимушено переміщених осіб. Відділи, які набрали найбільше балів, вважаються стилем поведінки переселенця у стосунках із військовими. Ознаки,

які не перевищують 8 балів, відповідають гармонійним індивідам-переселенцям. Показники, які набирають від 8 балів (до 12 позначають акцент саме на тій чи іншій властивості, які виявляються даним октантом. Коли шкала показує 14-16, то це означає доволі напружене ставлення та адаптацію переміщених осіб до військовослужбовців. Коли усі показники не перевищують 3, то це означає, що респондент є нещирим у опитуванні [21]. За допомогою відповідей можемо визначити ставлення переселенця до військового (Додаток В). Провівши підрахунок, встановили, що серед 20-ти переселенців немає жодного, хто ставиться агресивно до армії, але є ті, хто відноситься підозріло, із обережністю. Також ніхто не хоче вважати себе залежними від них (крім одного) та не вважають за потрібне підпорядковуватись їм (табл. 2.3).

Таблиця 2.3

Тип ставлення	Кількість респондентів
Авторитарний	2
Егоїстичний	1
Агресивний	1
Підозрілий	3
Підпорядковується	2
Залежний	2
Доброзичливий	4
Альтруїстичний	7

Табл. 2.3. Ставлення переселенців до військових (за методикою Т. Лірі)

Варто зазначити, що методика спрямована на визначення будь-якого типу стосунків. За методикою Лірі ми виявили, що серед переселенців-респондентів найменш пристосованою у вибірці є альтруїстична тенденція: у 35 % опитаних людей присутній дезадаптивний рівень; рівень дружелюбності виявлено у 20 %; за домінантним типом ставлення налічуємо 10 % осіб; за підпорядкованим і

підозрілим типами відносин дезадаптивний ступінь спостерігається у 0 % та 10 % відповідно; залежний тип міжособистісних стосунків наявний у 5 % переселенців; агресивний та егоїстичний тип по 5 %. Схематично це зображуємо у рис. 2.4.

Рис. 2.4. Ставлення переселенців до військових

На наступному етапі визначаємо рівень «Домінування» і «Дружелюбність» за допомогою формул:

$$\text{- домінування} = (I - V) + 0,7 \times (VIII + II - IV - VI);$$

$$\text{- дружелюбність} = (VII - III) + 0,7 \times (VIII - II - IV + VI).$$

Використовуючи формулу ми встановили, що домінування дорівнює 4, а дружелюбність – 12. Це зобразили на рисунку 2.5. Відстань від центру кола дорівнює кількості балів по даній Октант (від 0 до 16). Кінці векторів з'єднуються і утворюють особистісний профіль переселенця.

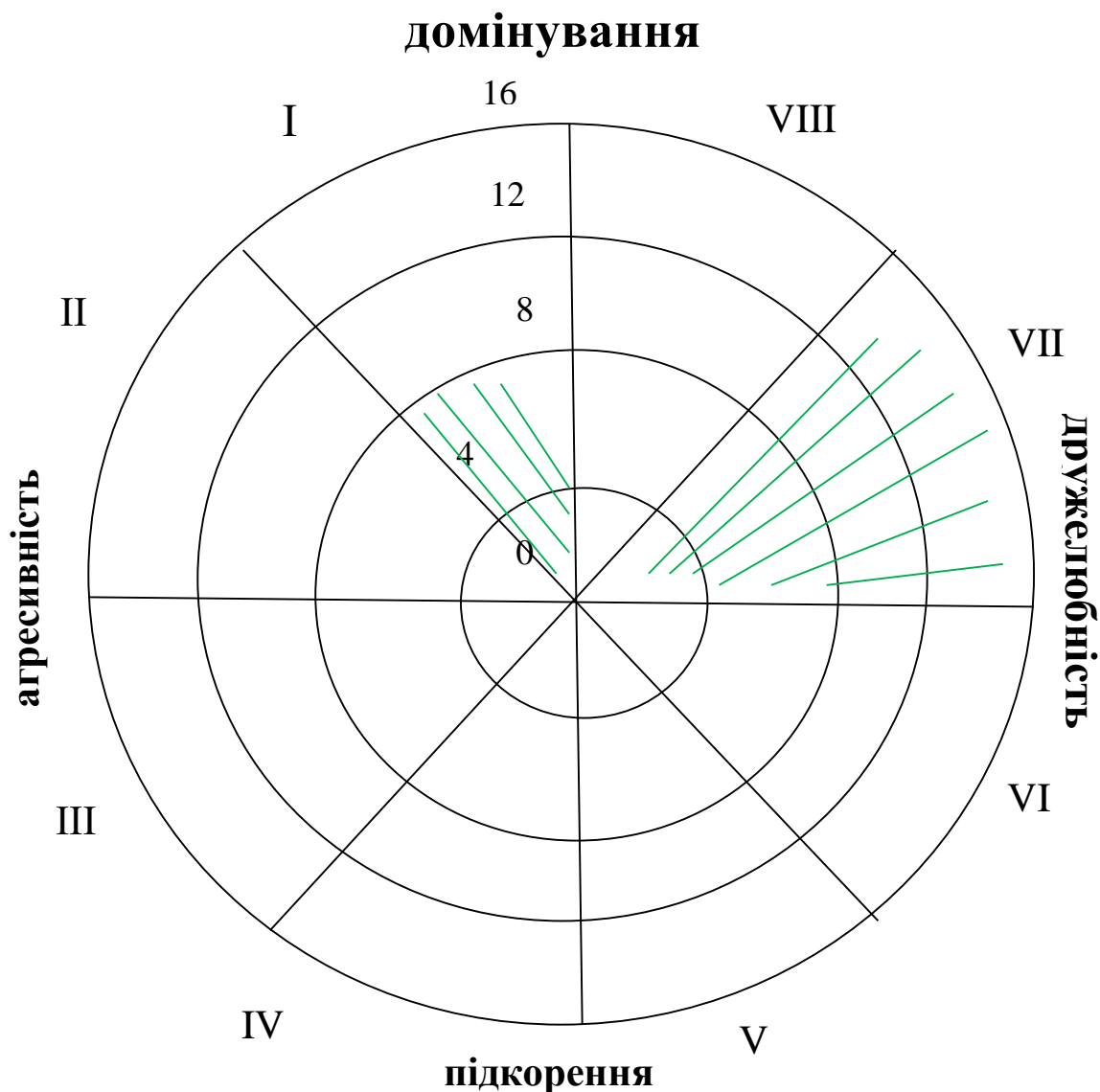

Рис. 2.5. Ставлення переселенців до військових

Таким чином, провівши дослідження, можемо стверджувати, що в цілому ставлення переселенців до військових не є негативним та не має ознак жорстокості, хоч іноді спостерігається егоїзм чи підозрілість.

2.2. Роль психологічної допомоги у ставленні переселенців до військовослужбовців.

У вітчизняній науці психології поняття переселенців до початку 90-х років практично не розроблялися, а відповідно ставлення переселенців до військовослужбовців. Головна причина в тому, що ця проблема для нас не

актуальна з часів Другої світової війни (у воєнний час серйозно займатися проблемами біженців було просто неможливо). Трубавіна І. вважає, що масова поява вимушених переселенців на фоні російсько-української війни поставила перед громадськістю та суспільними науками нову науково-практичну проблему [37].

Кількість вимушених переселенців та військовослужбовців, які потребують психологічної допомоги, зростає не тільки через нові міграційні потоки та воєнні дії, а й тому, що психологічні ресурси людей вичерпані, і підтримка стає необхідною тим, хто ще вчора справлявся з тягарем проблем самотійно.

Вимушене переміщення – одна з найбільш складних життєвих ситуацій. Її з повним правом можна віднести до екстремальних, коли перед людиною постає проблема подолання надскладних життєвих обставин, що рівнозначно проблемі виживання. Ситуація вимушеної міграції вимагає від індивіда зусиль, які знаходяться на межі його адаптаційних можливостей або навіть перевищують його наявні резерви. Але, з іншого боку, саме висока інтенсивність відчуття небезпеки та загрози як для самого мігранта, так і для найбільш значущих для нього людей – членів його родини, визначає виражене бажання впоратися з труднощами, що виникають. Ці дві сторони якраз і визначають значущість, затребуваність і можливу високу ефективність професійної психологічної допомоги [36].

Те ж саме може сказати про військовослужбовців, які переживають страх та кожної хвилини ризикують життям. Під впливом постійних обстрілів психіка не може зберігати свого довоєнного стану.

Правильно організована психологічна допомога вимушеним переселенцям та армії здатна пом'якшити виникаючі труднощі їх соціокультурної адаптації та плавно інтегрувати мігрантів у приймаюче суспільство із армією. Для цього психологічна допомога має бути спрямована на активізацію внутрішніх ресурсів армії та вимушених переселенців, оволодіння ефективними методами самопомоги, подолання життєвої кризи,

симптомів посттравматичного стресу, тенденцій соціального утриманства та інфантилізму, що виникли внаслідок до життєвих обставин [28].

Основні психологічні проблеми вимушених мігрантів пов'язані з кризою ідентичності, зниженням толерантності і, як наслідок, зниженням самооцінки, впевненості в собі, спотвореним сприйняттям оточуючих.

Психолог, як «посередник» між культурами переміщених осіб та військових повинен знайти таку стратегію психологічної допомоги, при якій бар'єр «друзі – вороги» був би послаблений або навіть повністю зник. Для цього психолог змушений культивувати особливу посередницьку культуру – культуру толерантності, що дозволяє мігрантам і жителям країни, регіонів, що прийняли переселенців, розуміти і приймати один одного, а не сприймати появу мігрантів як навалу варварів [34].

Відповідно до Декларації принципів толерантності, прийнятої ЮНЕСКО в 1995 році, толерантність визначається як цінність і норма громадянського суспільства, що виявляється у праві бути різними для всіх індивідів громадянського суспільства; забезпечення стійкої злагоди між різними конфесійними, політичними, етнічними та іншими соціальними групами; повага до розмаїття різних культур, цивілізацій і народів світу; готовність розуміти та співпрацювати з людьми, які відрізняються зовнішністю, мовою, переконаннями та переконаннями [13].

Толерантність передбачає готовність приймати інших такими, якими вони є, і взаємодіяти з ними на основі згоди. Перш за все, це взаємність та активна позиція всіх зацікавлених сторін. Толерантність є важливою складовою життєвої позиції зрілої особистості, яка має власні цінності та інтереси і водночас поважає позиції та цінності інших людей. У зв'язку з цим одним із головних завдань запропонованого тренінгу толерантності є здійснити перехід до ненасильницьких відносин, заснованих на принципах співпраці, взаємоповаги, розуміння та толерантності.

Психолог як «посередник» повинен працювати одночасно на два фронти. Якщо він не зможе допомогти подолати мігрантофобію (боязнь переселенців)

корінних жителів, які стикаються з мігрантами країни, то зростатиме ризик зростання соціальної напруги в країні чи регіоні. Якщо психологу як «посереднику» не вдається спілкуватися з переселенцями, розуміти та сприймати ними культуру, в якій вони опинилися, то переміщені особи можуть виступати як носії соціальної групи ризику [11]. Таким чином він зможе знизити напругу у стосунках між військовими та цивільними. Хоча, варто зауважити, що населення відчуває безмежну вдячність Збройним Силам за оборону держави.

Служба психологічної допомоги переселенцям – це служба підтримки різноманіття, служба формування культури толерантності, а не просто служба вирішення суперечок і конфліктів, яка у свою чергу сприяє їх позитивному ставленню до військових. Психологічна допомога в цьому випадку має бути однаково доступною, єдиною, багатofункціональною. Форми такої роботи мають сприяти нейтралізації несприятливих факторів, що знижують рівень низької соціальної адаптації біженців та внутрішньо переміщених осіб. Вона має бути спрямована на своєчасну та швидку соціально-психологічну адаптацію [12].

Видається важливим поєднання індивідуальної, сімейної, групової психологічної роботи. В індивідуальній роботі застосовний весь арсенал методів фахівця:

- психологічні;
- психотерапевтичні;
- психоаналітичні;
- соціометричні;
- психології розвитку;
- медико-соціальні;
- консультаційні [12].

У груповій роботі продуктивними є методи «групи самостійного досвіду», «групи взаємодопомоги», групової психотерапії, підтримки сусідніх

громад (у місцях компактного проживання переселенців), спільнот земляцького характеру для представлення інтересів мігрантів.

Психолог, який працює в організації і проводить систему корекційно-розвиваючої діяльності, стикається з тим, що його контингент – це дорослі, зрілі люди з життєвим і професійним досвідом з усіма витікаючими перевагами і обмеженнями. Можна виділити різні специфічні аспекти дорослої аудиторії.

Великою перевагою дорослої аудиторії є те, що вона може мати досить високу мотивацію до корекції та розвитку. Однак ситуація складніша, коли в корекційну групу потрапляють люди, які не мають реального бажання вчитися. У роботі з цією категорією людей – цивільних та військових, психолог стикається з необхідністю обґрунтування важливості корекційно-розвивальної роботи. Для отримання необхідної інформації доцільно перед початком корекційної роботи провести більш детальне ознайомлення зі слухачами, запропонувати їм заповнити детальні реєстраційні форми, зібрати інформацію про те, що викликає найбільший або найменший інтерес слухачів під час навчання, що їм здається більше, а що менш корисним. Відомо, що пам'ять дорослої людини в середньому менш об'ємна, вона швидше втомлюється, їй важче тривалий час концентрувати увагу. З іншого боку, доросла людина має суттєву перевагу – добре розвинені здібності мислення [39]. Тому корекційно-розвивальна програма з робочих предметів вимагає значно більшої чіткості й строгості у визначенні понять, структурованості матеріалу, систематичного викладу окремих елементів курсу.

Крім цих особливостей дорослої аудиторії, необхідно враховувати ті соціально-психологічні процеси, які проявляються у зв'язку з формуванням і розвитком малих груп. До таких соціально-психологічних процесів і явищ можна віднести:

- емоційну сферу (соціально-психологічний клімат у групі);
- сферу міжособистісних відносин (формування ділових і особистих відносин, виникнення конфліктних ситуацій) [29].

Отже, психологічна допомога у процесі адаптації та ставленні переселенців до військовослужбовців відіграє важливу роль, адже допомагає людям прийняти ситуацію такою, як вона є, та відчувати вдячність тим, хто за це бореться.

2.3. Корекційна програма із психологічної адаптації вимушених переселенців та військослужбовців.

Програма побудована з урахуванням вікового фактору і включає психотехніку, розраховану на дорослих. Ця програма включає тренінг «Навички толерантної поведінки», інтеграційний захід та індивідуальну психологічну допомогу. Корекційна програма спрямована на формування вміння керувати своєю поведінкою, емоціями, спілкуванням і включає когнітивний (інформування про толерантність та підвищення психологічної культури), емоційно-вольовий (удосконалення комунікативних навичок, розвиток навичок емоційної регуляції) та поведінковий компоненти. Метою програми – є формування толерантної культури особистості. Визначаємо такі цілі програми:

- формування навичок ведення позитивного діалогу;
- розвиток емоційної стійкості та гнучкості, соціальної сприйнятливості;
- виховання культури толерантної поведінки в міжнаціональних чи міжрегіональних відносинах;
- розвиток самоповаги та вміння поважати гідність інших людей незалежно від національної, етнічної, релігійної та соціальної належності та індивідуальних особливостей.

Для ефективності програми використовуємо такі методи роботи:

- активні групові (дискусія, рольові ігри, модерація тощо);
- методи індивідуальної роботи (активне слухання, узагальнення, переформулювання, асоціативний метод тощо);
- методи колективної творчої діяльності [4].

Розроблена нами програма складається з тренінгу із вправами, який проводиться 1 раз на тиждень по 1,5 години. Крім цього, проводиться інтеграційний захід, який спрямований на охоплення великої кількості людей. Реалізація даної програми буде доцільною в умовах центру допомоги внутрішньо переміщеним особам, центру соціальних служб для молоді або навчального закладу. Його зміст демократичний і легко адаптується під різну аудиторію. Бажаною є участь дорослих. Назва розробленого тренінгу «Навички толерантної поведінки». Структура тренінгу:

1. Вступ.

2. Прийняття норм групової роботи (щирість, підкреслення позитивних якостей особистості, активна участь, повага до доповідача, конфіденційність, доброзичливість).

3. Психотехнічні вправи, завдання, спрямовані на розвиток толерантності.

4. Зворотній зв'язок.

Також вважаємо за необхідне провести бесіду із переселенцями на тему: «Толерантна та інтолерантна особистість». Мета: Ознайомити з поняттями толерантна та інтолерантна особистість. Для початку можна провести ознайомчу лекцію (Додаток А).

Ми розробили декілька вправ, які проводились із переселенцями.

Вправа № 1. Кожна людина – неповторна особистість. Кожен має вірити у свою унікальність. Ведучий пропонує учасникам групи подумати про те, що кожен із них є «даром» людству. Кожен з учасників переселенців аргументує своє твердження, наприклад: «Я – дар людству, бо я...». Ведучий підсумовує висловлювання учасників, говорить про те, що у кожного є великий потенціал, багато того, що робить кожного унікальним, і що всіх об'єднує. Тому ми потрібні один одному, і кожна людина може досягти успіху в житті і зробити так, щоб оточуючим було веселіше і радісно жити.

Вправа № 2. Керівник пропонує учасникам групи визначити, що їх об'єднує, незважаючи на багато відмінностей. Кожен з учасників задає новому співрозмовнику питання, пов'язані з психологічними особливостями та

інтересами, які можуть об'єднати учасників групи, і фіксує результат на аркуші паперу. Наприклад, ми обидва добрі, тактовні, приємні в спілкуванні, вирости в релігійній сім'ї, любимо слухати класичну музику і т. д. і національні чи релігійні відмінності люди приймають і розуміють один одного на основі схожості психологічних характеристик або інтересів, що дозволяє їм бути толерантнішими один до одного.

Вправа № 3. Кожен учасник письмово називає 15 характеристик, характерних для толерантної особистості, потім ставить знак + навпроти тих якостей, які виражені. Потім усі по черзі перераховують ці якості та відзначають ті якості, які виражені в інших учасників. Підраховуються голоси та виділяються ті якості, які набрали найбільшу кількість голосів. Ці якості є характеристиками портрета толерантної особистості цієї групи. У процесі обговорення учасники тренінгу визначають якості толерантної та інтолерантної особистості та з'ясовують, яких якостей їм не вистачає, щоб вважатися толерантними людьми.

Вправа № 4. «Ставлення до себе і толерантність до інших».

Мета: показати, як ставлення до себе пов'язане з толерантністю до інших. Уміння легко йти на контакт, підтримувати розмову і так само легко розлучатися зі співрозмовником свідчить про високий рівень людської толерантності. Ведучий пропонує учасникам провести серію зустрічей один з одним, об'єднавшись у пари. Для цього потрібно почати розмову, сказати щось приємне своєму співрозмовнику і також розлучитися з ним на приємній ноті. Час на встановлення контакту, взаємне привітання, розмову, завершення розпочатої розмови, прощання займає 10 хвилин.

Приклади ситуацій:

- перед вами людина, яку ви не знаєте, але вам потрібно запитати, як дістатися до певного місця в місті, де ви перебуваєте вперше;
- перед вами людина, яка чимось засмучена і ніяк не може заспокоїтися, допоможіть їй прийти до тями;

- до вас звернулись на вулиці, озирнувшись, ви побачили незнайомця, який теж зрозумів, він помилився; починаєш зі слів..;

Після виконання вправи в процесі обговорення учасники групи приходять до висновку, що вміння вести бесіду дозволяє людині впевненіше почуватися в цьому світі, не уникати людей і отримувати задоволення від спілкування з ними.

Вправа № 5. Учасники сідають у коло. Всі по черзі йдуть до центру, а всі інші повертаються до нього зі словами: «Ти мені не подобаєшся ...», «Ти мені подобаєшся ...». Використовується лише фактична інформація, отримана в процесі групової роботи. Після того, як усі висловляться, той, хто стоїть у колі, говорить про те, що він дізнався з отриманої інформації, а що він відкинув.

Вправа №6. Ведучий пропонує учасникам групи письмово висловити своє ставлення до представників делінквентних і девіантних груп: наркоманів, бродяг, інвалідів, хворих на СНІД, розумово неповноцінних, асоціальних груп. Необхідно вказати, як поводитися з представниками цих груп – ізолювати, ігнорувати, допомагати чи застосовувати інші заходи. Результати роботи обговорюються всіма учасниками групи, що дозволяє визначити толерантне чи нетолерантне ставлення, кожен висловлює свою точку зору.

Крім цього вважаємо за потрібне проведення індивідуального заняття із військослужбовцями, процес якого складається із таких етапів:

1. Підготовка до консультування. Рефлексія власних установок. Вироблення професійної позиції. Внутрішній діалог, настрої на консультацію. Аналіз вимог до психолога-консультанта по роботі з військовими.

2. Встановлення контакту. Впевненість, слідування за клієнтом. Заохочення, підтримка. Відображення (отримання луни). Питання-синоніми. Переформулювання, уточнюючі питання. Координація невербальної поведінки (ритм, поза, жести). Розуміння почуттів клієнта через мову тіла. Вербалізація почуттів і емоцій клієнта і психолога. Опис бажаних станів.

3. Дослідження ситуації. Аналіз характеру труднощів клієнта та їх причин. Аналіз використаних шляхів і способів вирішення труднощі.

4. Постановка цілей. Запитання: чого ви хочете досягти? Що ви хочете? Навіщо це вам? Як би ви хотіли почуватися в майбутньому? Формулювання мети: її привабливість, реалістичність, позитивність, конкретність, перевіреність.

5. Пошук рішень. Саморозкриття, конкретне бажання, переконання, емоційне зараження, допомога в реакції на неконструктивні емоції, позитивне ставлення, рольова гра, аналіз ситуації, соціальні проблеми, цілеспрямованість.

6. Підведення підсумків. Які зміни ви зробили? Розбір польотів з клієнтом. Аналіз змін за параметрами: чого хоче людина? Що вона може зробити? Як вона реагує? Що вона знає? [7].

Важливим етапом тренінгу вважаємо інтеграційний захід. Цей захід доречно проводити змішаним складом – можуть бути присутні як переміщені особи, так і військовослужбовці. Мета: сприяння зміцненню зв'язку переміщених осіб та військовослужбовців. Завдання:

- надання вимушеним переселенцям можливості проявити досягнення в культурі та мистецтві свого народу;
- ознайомлення військового населення зі специфікою переміщеного народу;
- створення неформального середовища для спілкування внутрішньо переміщених осіб із військовими.

Форма проведення: виставка-ярмарок військових знарядь, пам'ятних цінних речей переселенців, неформальне спілкування.

Ми обираємо таку форму, оскільки саме виставка творчості є максимально нейтральною та не викликає бурхливих емоцій. Спортивні заходи, танцювальний вечір не варто проводити на самому початку інтеграційної психологічної роботи. Ці форми лише стимулюють емоційну активність і суперництво. Все ж починати потрібно з більш тихих речей.

Організатори заходу готують необхідний матеріал, створюють умови для виготовлення предметів народного мистецтва, або іншого матеріалу для виставки-ярмарку. На спеціально організованих заняттях учасники програми

займаються творчістю. Крім виробів, можна підготувати естрадні номери, конкурси. Напередодні виставки-ярмарку учасники програми готують стенди, прилавки, оформляють приміщення, проводять репетиції. Завдання психолога – стимулювати позитивний настрій учасників, акцентувати увагу на тому, що цей захід – це можливість обмінятися позитивними емоціями, своєрідний діалог культур, підтримати одне одного, адже поки одні можуть перебувати у ролі переселенців, інші – військові, «працюють», щоб люди могли жити на вільній землі та у своїх рідних будинках.

Висновки до розділу 2

У ситуації вимушеного переселення та війни дуже високий ризик психічно нестабільних станів, психічних розладів, а також зниження самооцінки, рівня домагань. Серйозні порушення спостерігаються і в міжособистісних стосунках населення, і військових.

Спеціально сформоване психологічно комфортне середовище, організоване з урахуванням специфіки соціальних проблем і психологічного стану переселенців та військовослужбовців, може пом'якшити труднощі соціокультурної адаптації, сприяти інтеграції цих людей у приймаючу спільноту, допомогти подолати проблеми, пов'язані з формуванням ідентичності в іншому соціокультурному середовищі.

Важливим інструментом успішної психологічної адаптації переселенців та військових одних до одних можуть бути спеціально організовані психолого-соціальні програми, спрямовані на розвиток соціальної та міжкультурної компетентності, позитивного ставлення переміщених осіб до власної та приймаючої культури, а також толерантної поведінки в міжетнічних і міжкультурних відносинах.

Психологічні програми адаптації військових до нового стилю життя та середовища повинні будуватися з урахуванням соціальних, етнокультурних, вікових та індивідуальних особливостей усіх цільових груп.

Психологічний тренінг – найефективніша технологія профілактики ксенофобії, мігрантофобії та екстремізму. Проте навчанням можна охопити лише відносно невелику кількість внутрішньо переміщених осіб та військових. Інтеграційні заходи, в яких бере участь велика кількість людей, призводять до менш виражених змін. З іншого боку, масштабні заходи мають високий мотиваційний ефект.

Таким чином, поєднання тренінгових методик та інтеграційних соціально-психологічних заходів видається найбільш ефективним у рамках адаптивної програми, оскільки дозволяє охопити велику кількість внутрішньо переміщених осіб та військових, а також передбачає поглиблену роботу з профілактики поява страху війни, мігрантофобії та екстремістської поведінки.

ВИСНОВКИ

Проблема соціально-психологічної адаптації та взаємин вимушених переселенців та військовослужбовців набула актуальності в останні роки, а особливо у зв'язку із повномасштабною війною російської держави проти української. Людина, яка була змушена мігрувати, має певні психологічні особливості, що виражаються в специфічному світогляді, пригніченні психічних функцій, наявності психологічної травми (синдром свідка). У такий момент людина може опинитися наодинці з кризою ідентичності, тобто вона не може прийняти нову реальність або, якщо приймає, не може до неї адаптуватися.

Людина стає вимушеним переселенцем через неможливість жити на батьківщині, а військові повинні захищати та відвойовувати рідні рубежі. Крім того, поліпшення якості життя переселенців у зв'язку з переїздом не означає доброї соціально-психологічної адаптації. Часто, як би погано не було вдома, не кожен переміщений індивід готовий швидко звикнути до нових умов, і не кожен регіон готовий до великого потоку мігрантів і толерантного ставлення до них.

Військовослужбовець, як і кожна особистість, може бути активним, взаємодіючи із навколишнім світом та реалізуючи себе у різних специфічних діях, які є основою його військової служби. Це є умовою його життя. Кожна спроба обмежити активність військового у його діяльності, у пошуках нових тенденцій взаємодії з оточуючими забезпечує психологічний дискомфорт, зростання особистісної напруги, вихід з ладу цілісного функціонування основних компонентів психологічної структури особистості військовослужбовця.

Специфіка психологічних якостей переселенців проявляється в стереотипах сприйняття, відчуття і поведінки представників певної етнічної спільноти, і в результаті розбіжності стереотипу з дійсністю може виникнути культурний шок, специфічні психологічні якості, так чи інакше, домінують у

структурі особистості переміщеної людини більшості представників етнічної спільноти.

Порушення психічної сфери вимушених переселенців та військових позначаються на емоційно-вольовій, характерологічній, поведінковій та комунікативній складових. Часто на виникнення цих розладів впливає не одна серйозна негативна подія, а кілька дрібних неприємностей, кожна з яких окремо навіть не спричинить поганого настрою у щасливої врівноваженої людини. Однак часто всі ці переживання та події мобілізують їх підтримувати одне одного протистояти біді: переселенці займаються волонтерством для забезпечення армії усім необхідним, а військові роблять усе, для спокійного сну цивільних.

Військовослужбовці та вимушені переселенці зазвичай мають дуже високу мотивацію подолання труднощів, що зумовлює високий рівень ефективної психологічної допомоги одне одному. Роль психологічної допомоги в цій ситуації – посередництво між культурами та різними видами заняття. У зв'язку з цим виникає потреба в психологічній роботі з переселенцями та армією для покращення їх соціально-психологічних взаємовідносин адаптації, підвищення рівня толерантності одних до одних, розвитку соціальних навичок та звичок у ставленні одних до одних. Проблеми психічної діяльності внутрішньо переміщених осіб та військовослужбовців потребують психокорекції, яка має здійснюватися в захищеному, психологічно комфортному середовищі. Найбільш підходящою формою роботи тут видається їхня спільна групова робота.

Метою нашої роботи було дослідження ставлення переселенців до військових та розробка програми психологічної інтеграції для адаптації у спілкуванні переселенців та військових, яка забезпечує зниження соціальних ризиків у їхньому житті. Для досягнення поставленої мети нами було:

- **здійснено** аналітичний огляд досліджень з проблеми ставлення мігрантів до армії;

- **вивчено** вітчизняний та зарубіжний досвід розробки практичних програм і технологій соціально-психологічної адаптації спілкування переселенців та військовослужбовців;

- **розроблено** програму психологічної інтеграції, що включає тренінг з адаптації спілкування переміщених осіб та військових, індивідуальні заняття та інтеграційний захід, як інструмент підвищення ефективності адаптації людей, які мають різні типи діяльності до нової життєвої ситуації та профілактики страху до переселення та війни.

У розробленій нами корекційній програмі соціально-психологічної адаптації внутрішньо переміщених осіб та військових використовуються психотехніки, розроблені для дорослих. Він включає тренінг «Навички толерантної поведінки», інтеграційний захід та індивідуальну роботу з клієнтами. Толерантність передбачає готовність приймати інших такими, якими вони є, і взаємодіяти з ними на основі згоди. Перш за все, це взаємність та активна позиція всіх зацікавлених сторін. Толерантність є важливою складовою життєвої позиції зрілої особистості, яка має власні цінності та інтереси і водночас поважає позиції та цінності інших людей. У зв'язку з цим одним із головних завдань запропонованого тренінгу толерантності є здійснити перехід до ненасильницьких відносин, заснованих на принципах співпраці, взаємоповаги, розуміння та толерантності.

Програма впливає на когнітивну, емоційно-вольову та поведінкову складові у ставленні переселенців до військовослужбовців. Її головна мета – формування толерантної культури відносин між переміщеними особами та армією, яка передбачає навички ведення позитивного діалогу, розвиток емоційної стійкості та гнучкості у спілкуванні, соціальної сприйнятливості, культури толерантної поведінки у стосунках, самоповаги та поваги до гідності інших людей, іншої роботи та діяльності, самопожертви. У цій програмі використовуються активні групові методи, методи індивідуальної роботи та колективної творчої діяльності. Вважаємо, що ця розробка буде корисною працівникам адаптаційних соціальних центрів, психологам та іншим фахівцям,

діяльність яких пов'язана з необхідністю виховання толерантного ставлення внутрішньо переміщених осіб до військовослужбовців.

Переселенці, які вирішили приєднатися до армії, можуть стикнутися з певними труднощами та перешкодами відносно їхнього ставлення до військової служби.

Більшість переселенців має позитивне ставлення до військової служби та прагне внести свій внесок у захист країни. Незважаючи на це, деякі переселенці можуть мати певні переживання та опорні точки, що пов'язані з їхнім досвідом війни та переселенням. Для того, щоб забезпечити ефективну та успішну військову службу переселенців, необхідно розробити та запровадити певні підходи, які дозволять уникнути непотрібних перешкод та забезпечити підтримку військової служби для цієї групи людей.

Для забезпечення оптимальних умов для переселенців, які хочуть вступити до військової служби, важливо враховувати їхні потреби та враховувати особливості їхнього досвіду.

Необхідно розвивати спеціальні програми та проекти для підтримки переселенців, які хочуть вступити до військової служби, та забезпечувати їхню підтримку та заохочення.

Отже, характер відносин між суспільством і армією багато в чому визначає, з одного боку, морально-психологічний стан військовослужбовців, а, отже, і рівень бойової готовності військ, ефективність вирішення завдань, що стоять перед ними; з іншого боку, масові настрої, соціальне самопочуття всіх громадян та переселенців, що виступає найважливішим фактором стабільності суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агаєв Н. А. Соціально-психологічні аспекти адаптації особистості в умовах військової діяльності. *Проблеми загальної та педагогічної психології* : Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. За ред. С. Д. Максименка. Київ : ГНОЗІС, 2005. Т. VII. Вип. 5. С. 6-10.
2. Бараннік В. А. Сутність та завдання психологічного супроводу на стадії психологічної адаптації військовослужбовців служби за контрактом. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. Вип. 3. Част. 1. С. 67-72.
3. Березовська Л. І. Самовиховання та саморегуляція особистості : навчальний посібник. Київ : Слово, 2011. 168 с.
4. Бойченко А. В. Психологічні особливості становлення автономності особистості в умовах війни. *Науковий журнал «Гуманітарні студії: історія та педагогіка»*. 2021. № 1 (01). С. 125-128.
URL: <http://nauksgf.wunu.edu.ua/index.php/npsgf/issue/view/3>
5. Боровинська І. Є. Готовність внутрішньо переміщених осіб до оволодіння соціально-психологічними стратегіями життєвої успішності.
URL: <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2022/06/br20190826.pdf>
6. Боровинська І. Є. Соціально-психологічні стратегії життєвої успішності внутрішньо переміщених осіб : дис. д-ра філософії : 053 (05). Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. Київ, 2022. 301 с.
7. Буряк О. О., Гіневський М. І. Соціальна адаптація армії України до нових умов існування. *Збірник наукових праць Харківського університету Повітряних Сил*. 2014. Випуск 4. С. 160-166.
8. Варій М. Й. Морально-психологічний стан військ : навчальний посібник. Львів, 2000. 162 с.
9. Вимушені переселенці : як не зламатися перед обставинами. Проста інструкція щодо збереження ментального здоров'я. URL: <https://elle.ua/ru/otnosheniya/psihologija/vinuzhdennie-pereselenci-kak-ne-slomatsya-pered-obstoyatelstvami/>

10. Волков Д. С., Абатурова О. А. Особливості просоціальної поведінки в умовах воєнного стану. *Science of XXI century : development, main theories and achievements*. 2022. С. 12-15.
11. Все про адаптацію. Спецвипуск газети «Психолог». 2004. № 25-26 (121-122). 120 с.
12. Грибенюк Г. С. Саморегуляція поведінки особистості у професійній діяльності. *Проблеми загальної та педагогічної психології* : Зб. наук. пр. Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. Київ, 2004. Т. VI. Випуск 2. С. 80-89.
13. Громова Г. М. Толерантність до невизначеності та ставлення до часу як медіатори посттравматичного відновлення особистості. *Виміри особистісних трансформацій: матеріали IV Всеукраїнського науково-практичного семінару* (м. Ніжин, 6 жовтня 2021 року) ; Т. М. Титаренко (голов. ред.) та ін. Київ : ІСПП НАПН України, 2021. С. 30-34.
14. Дворник М. С. Дистанційні модулі підтримання психологічного благополуччя особистості в період очікування миру. *Виміри особистісних трансформацій: матеріали IV Всеукраїнського науково-практичного семінару* (м. Ніжин, 6 жовтня 2021 року); Т. М. Титаренко (голов. ред.) та ін. Київ : ІСПП НАПН України, 2021. С. 11-15.
15. Діяльність психолога у ході психологічного забезпечення професійної діяльності особового складу Збройних Сил України : (методичні рекомендації). Міністерство оборони України, Наук.-дослід. центр гуманітар. проблем Збройних Сил України : О. Г. Скрипкін, А. Б. Дейко, О.В. Еверт. Київ : НДЦ ГП ЗС України, 2016. 110 С. 18.
16. Дуб В. Соціокультурні характеристики ціннісних орієнтацій вимушених переселенців. *Проблеми гуманітарних наук. Психологія*, 2021. Вип. 49. С. 61-71.
17. Єнін М., Зоріна А. Війни на Донбасі в цивілізаційному дискурсі та масовій свідомості мешканців України. *Великі війни, великі трансформації*

1918-2018 : конфлікти та мир у XX та XXI сторіччях : Матеріали IX міжнародної наук.-практ. конф. 2018, Київ. 119 с.

18. Єнін М., Мельниченко А., Мельник Л. Гібридна війна як різновид соціально-політичних конфліктів: сутність, технології, домінуючі дискурси. *Актуальні проблеми філософії та соціології*, (25). 2019, Київ. С. 102-112.

19. Кокун О. М. Оптимізація адаптаційних можливостей людини : психофізіологічний аспект забезпечення діяльності: монографія. Київ: Міленіум, 2004. 265 с.

20. Коллі-Шамне А. Інструменти дослідження соціально-психологічних проблем українців – вимушених мігрантів у перші місяці війни 2022 року. *Трансформаційні процеси в умовах війни та післявоєнного періоду. Збірник матеріалів Всеукраїнської міждисциплінарної науково-практичної конференції* (м. Чернігів, 10 червня 2022 року). Чернігів : ГО «Науково-освітній інноваційний центр суспільних трансформацій», 2022. С.234-237.

21. Методика діагностики міжособистісних відносин Т. Лірі. URL: <http://medbib.in.ua/metodika-diagnostiki-mejlchnostnyih-39998.html>

22. Мозговий В. І. Дослідження поняття психологічного супроводу військовослужбовців на різних етапах службової діяльності. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Психологія»*. Вип. 63. 2017. С. 58-63.

23. Моргун В. Ф. Основи психологічної діагностики: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Видавничий Дім «Слово», 2009. 464 с.

24. Невмержицький В. М. Практичні аспекти здійснення психологічної підготовки військовослужбовців. *Вісник Національного університету оборони України 3 (34.)* Київ, 2013. С. 260-265.

25. Невмержицький В. М. Психологічні детермінанти адаптації військовослужбовців строкової служби до особливих умов діяльності : автореферат дисертації канд. псих. наук. Київ: Військовий гуманітарний інститут Національної Академії оборони України. 2006, 194 с.

26. Нестеренко М. О. Роль особистісних ресурсів у адаптації вимушених переселенців до нових умов життя. *Науковий журнал «Гуманітарні студії: історія та педагогіка»*. 2021. № 1 (01). С. 200-202. URL: <http://nauksgf.wunu.edu.ua/index.php/npsgf/issue/view/3>
27. Основи психологічної допомоги військовослужбовцям в умовах бойових дій: Методичний посібник : О. М. Коқун, Н. А. Агаєв, І. О. Пішко, Н. С. Лозінська. Київ : НДЦ ГП ЗСУ, 2015. 170 с.
28. Осьодло В. І. Психологія поведінки на війні : практичний poradник. Навчальний посібник. Київ: НУОУ, 2014. 125 с.
29. Пилипенко Н. Особливості періоду адаптації. *Завуч*. 2007. № 19-20. С. 46-54.
30. Сірий А. В. Психологічні особливості військово-професійної діяльності військовослужбовців. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2010. Вип. 2. 67 с.
31. Слюсаревський М. М. Соціально-психологічний стан українського суспільства в умовах повномасштабного російського вторгнення : нагальні виклики і відповіді. *Вісник НАПН України*. 2022. № 4 (1). С. 1-11.
32. Степаненко Л. В. Особливості взаємозв'язку адаптивних властивостей та механізмів психологічного захисту у переселенців. *Психолого-педагогічні координати розвитку особистості : зб. наук. матеріалів II Міжнар. наук.-практ. конф., 3-4 червня 2021 р.* Полтава : Національний університет «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка», 2021. С. 206-210.
33. Субашкевич І. Р., Шпагіна А. Д. Дослідження соціально-психологічних настроїв українців у період війни. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія : Психологія*. 2022. Том 33 (72). № 2. С. 116-122.
34. Сушик І., Карпінчук Л. Міграція : проблеми адаптації і світової безпеки. *Together united : науковці проти війни : збірник тез доповідей I Міжнародної благодійної науково-практичної конференції* (Луцьк, 20 травня 2022 р.). Луцьк : Вежа-Друк, 2022. С. 274-278.

35. Тест Томаса – типи поведінки в конфлікті. URL: http://psychologis.com.ua/test_tomasa_-_tipy_povedeniya_v_konflikte.htm
36. Трибрат Т. А., Шуть С. В, Сакевич В. Д. Біженці, мігранти та переміщені особи під час війни: виклики для систем охорони здоров'я та громадського здоров'я. Організаційні та нормативно-правові аспекти діяльності системи громадського здоров'я в Україні в мирний час та під час війни : колективна монографія; за заг. ред. проф. Ждана В. М. та проф. Голованової І. А. Полтава : ТОВ «Фірма «Техсервіс», 2022. С. 23-31.
37. Трубавіна І. Спектр проблем біженців в Україні в війні 2022 року: акценти і спостереження. *Збірник тез II Міжнародної наукової конференції «Воєнні конфлікти та техногенні катастрофи: історичні та психологічні наслідки»*, 21-22 квітня. Тернопіль : ФОП Паляниц В.А, 2022 С.29-31. URL: <http://elartu.tntu.edu.ua/handle/lib/37866>
38. Фурман А. В. Психодіагностика особистісної адаптивності: Наукове видання. Тернопіль : Економічна думка, 2000. 197 с.
39. Чиханцова О. А. Психологія становлення життєстійкості особистості: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психолог. Наук : 19.00.01. Київ, 2021. 41с.
40. Шльонська О. О. Розгляд поняття «адаптація» з погляду системного підходу. *Актуальні проблеми психології. Том III : Консультативна психологія і психотерапія* : Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Вип. 9. 2013. 172 с.
41. Юрків Я. І. Труднощі соціально-психологічної адаптації вразливих верств внутрішньо переміщених осіб до нових умов життя. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота»*. 2021. Вип. 1 (48). С. 469-472.
42. Ягупов В. В. Військова психологія: Підручник. Київ : Тандем, 2004. 656 с.

43. Berry J. W., Annis R. C.. Acculturative stress: The role of ecology, culture and differentiation. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 1974. № 5 (4). P. 382-406.
44. Bock Philip K. Culture Shock : A Readerin Modern Cultural Anthropology. New York, 1970. 382 p.
45. Oberg K. Practical Anthropology. New Mexico, 1960. 382 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

Лекція до тренінгу

«Г. Олпорт зазначає, що толерантні люди краще знають себе, і не тільки свої сильні, а й слабкі сторони, а тому менш задоволені собою. У зв'язку з цим у них більший потенціал для саморозвитку, людина помічає в собі більше достоїнств, ніж в інших (в чужому оці бачить порошинку, а в своєму не помічає кілка). Нетерпимій людині важко жити як у злагоді з собою, так і з іншими людьми; толерантна людина часто відчувається захищеною, безпечною. Інтолерантні люди часто акцентують увагу на словах «друзі» та «чужі». Толерантна людина гармонійно сприймає світ і готова до будь-яких точок зору. Толерантна людина часто творча, працездатна, незалежна особистість. Інтолерантні люди частіше, ніж толерантні, схильні належати до соціальних інститутів. Узагальнені характеристики толерантної особистості: самоорієнтація, потреба у визначеності, відсутність схильності до педантизму, співпереживання, самопізнання, відповідальність, безпека. Основними психологічними критеріями та показниками толерантності є: соціальна активність, дивергентна поведінка (нестандартні рішення), мобільність поведінки, емпатійність, стійкість особистості».

Текст опитувальника (Тест К. Томаса)

Інструкція: Перед вами низка тверджень, які допоможуть визначити деякі особливості вашого ставлення до іншої людини. Тут не може бути відповідей «правильних» чи «помилкових». Люди різні, і кожен може висловити свою думку.

Є два варіанти, А і В, з яких ви повинні вибрати один, більшою мірою відповідний вашим поглядам, вашу думку про себе. У бланку для відповідей поставте виразний хрестик відповідно до одного з варіантів (А або В) для кожного затвердження. Відповідати треба якнайшвидше.

1. А. Іноді я надаю можливість іншим взяти на себе відповідальність за вирішення суперечного питання.

В. Перш ніж обговорювати, в чому ми розходимося, я намагаюся звернути увагу на те, з чим ми згодні.

2. А. Я намагаюся знайти компромісне рішення.

В. Я намагаюся залагодити справу з урахуванням усіх інтересів іншого та моїх власних.

3. А. Зазвичай я наполегливо прагну досягти свого.

В. Я намагаюся заспокоїти іншого і зберегти наші відносини.

4. А. Я намагаюся знайти компромісне рішення.

В. Іноді я жертвую своїми власними інтересами заради інтересів іншої людини.

5. А. Улагоджуючи спірну ситуацію, я постійно намагаюся знайти підтримку в іншого.

В. Я намагаюся зробити все, щоб уникнути марної напруженості.

6. А. Я намагаюся уникнути неприємностей для себе.

В. Я намагаюся досягти свого.

7. А. Я намагаюся відкласти вирішення спірного питання, щоб згодом вирішити його остаточно.

В. Я вважаю можливим у чомусь поступитися, щоб досягти іншого.

8. А. Зазвичай я наполегливо прагну досягти свого.

В. Я насамперед намагаюся ясно визначити те, в чому полягають усі порушені інтереси.

9. А. Думаю, що не завжди варто хвилюватися через якісь розбіжності, що виникають.

В. Я докладаю зусиль, щоб досягти свого.

10. А. Я твердо прагну досягти свого.

В. Я намагаюся знайти компромісне рішення.

11. А. Насамперед я намагаюся ясно визначити, у чому полягають усі порушені спірні питання.

В. Я намагаюся заспокоїти іншого і, головним чином, зберегти наші відносини.

12. А. Найчастіше я уникаю займати позицію, яка може спричинити суперечки.

Я даю можливість іншому в чомусь залишитися при своїй думці, якщо інша людина теж йде назустріч мені.

13. А. Я пропоную середню позицію.

В. Я наполягаю, щоб було зроблено на мою думку.

14. А. Я повідомляю іншому свою точку зору і питаю про його погляди.

В. Я намагаюся показати іншому логіку та переваги моїх поглядів.

15. А. Я намагаюся заспокоїти іншого і, головним чином, зберегти наші стосунки.

В. Я намагаюся зробити так, щоб уникнути напруженості.

16. А. Я намагаюся не зачепити почуттів іншого.

В. Я намагаюся переконати іншого в перевагах моєї позиції.

17. А. Зазвичай я наполегливо намагаюся досягти свого.

В. Я намагаюся зробити все, щоб уникнути марної напруженості.

18. А. Якщо це зробить іншого щасливим, дам йому можливість наполягти на своєму.

В. Я даю можливість іншому в чомусь залишитися при своїй думці, якщо він також йде мені назустріч.

19. А. Насамперед я намагаюся ясно визначити те, в чому полягають усі порушені питання та інтереси.

В. Я намагаюся відкласти вирішення спірного питання для того, щоб згодом вирішити його остаточно.

20. А. Я намагаюся негайно подолати наші розбіжності.

В. Я намагаюся знайти найкраще поєднання вигод та втрат для обох сторін.

21. А. Ведучи переговори, я намагаюся бути уважним до бажань іншого.

В. Я завжди схильюся до прямого обговорення проблеми та їхнього спільного вирішення.

22. А. Я намагаюся знайти позицію, яка знаходиться посередині між моєю позицією та точкою зору іншої людини.

В. Я відстоюю свої бажання.

23. А. Як правило, я стурбований тим, щоб задовольнити бажання кожного з нас.

В. Іноді я надаю можливість іншим взяти на себе відповідальність за вирішення спірного питання.

24. А. Якщо позиція іншого здається мені дуже важливою, я намагатимусь піти назустріч його бажанням.

В. Я намагаюся переконати іншого дійти компромісу.

25. А. Я намагаюся показати іншому логіку та переваги моїх поглядів.

В. Ведучи переговори, я намагаюся бути уважним до бажань іншого.

26. А. Я пропоную середню позицію.

В. Я майже завжди стурбований тим, щоб задовольнити бажання кожного з нас.

27. А. Найчастіше я уникаю займати позицію, яка може спричинити суперечки.

В. Якщо це зробить іншого щасливим, я дам йому можливість наполягти на своєму.

28. А. Зазвичай я наполегливо прагну досягти свого.

В. Улагоджуючи ситуацію, я зазвичай намагаюся знайти підтримку в іншого.

29. А. Я пропоную середню позицію.

В. Думаю, що не завжди варто хвилюватися через якісь розбіжності, що виникають.

30. А. Я намагаюся не зачепити почуттів іншого.

В. Я завжди займаю таку позицію у спірному питанні, щоб ми спільно з іншою людиною могли досягти успіху.

Бланк опитувальника

Ключ до опитувальника

1. Суперництво: 3А, 6В, 8А, 9В, 10А, 13В, 14В, 16В, 17А, 22В, 25А, 28А.
2. Співробітництво: 2В, 5А, 8В, 11А, 14А, 19А, 20А, 21В, 23В, 26В, 28В, ПЗВ.
3. Компроміс: 2А, 4А, 7В, 10В, 12В, 13А, 18В, 22А, 23А, 24В, 26А, 29А.
4. Уникнення: 1А, 5В, 6А, 7А, 9А, 12А, 15В, 17В, 19В, 20В, 27А, 29В.
5. Пристосування: 1В, 3В, 4В, 11В, 15А, 16А, 18А, 21А, 24А, 25В, 27В, 30А.

Обробка результатів

У ключі кожна відповідь А чи В дає уявлення про кількісний вираз: суперництва, співробітництва, компромісу, уникнення та пристосування. Якщо відповідь збігається із зазначеним у ключі, йому присвоюється значення 1, якщо не збігається, то присвоюється значення 0. Кількість балів, набраних індивідом за кожною шкалою, дає уявлення про виразність у нього тенденції до прояву відповідних форм поведінки у конфліктних ситуаціях.

Процедура проведення опитування (за методикою Т. Лірі)

Інструкція

Вам будуть представлені судження, що стосуються характеру людини, його взаємин з оточуючими людьми. Уважно прочитайте кожне судження і оцініть, чи відповідає вона Вашому уявленню про себе.

Поставте на бланку відповідей «так» проти номерів тих визначень, які відповідають Вашому уявленню про іншу людину, і «ні» проти номерів тих тверджень, які не відповідають Вашому уявленню. Намагайтеся бути щирим. Якщо немає повної впевненості, не ставте «так».

1. Інші думають про нього прихильно.	15. Здатний проявляти недовіру.
2. Справляє враження на оточуючих.	16. Часто розчаровується.
3. Уміє розпоряджатися, наказувати.	17. Здатний бути критичним до себе.
4. Уміє наполягти на своєму.	18. Здатний визнати свою неправоту.
5. Володіє почуттям гідності.	19. Охоче підкоряється.
6. Незалежний.	20. Поступливий.
7. Здатний сам подбати про себе.	21. Вдячний.
8. Може проявляти байдужість.	22. Захоплюється, схильний до наслідування.
9. Здатний бути суворим.	23. Поважний.
10. Строгий, але справедливий.	24. Шукає схвалення.
11. Може бути щирим.	25. Здатний до співпраці, взаємодопомоги.
12. Критичний до інших.	26. Прагне ужитися з іншими.
13. Любить поплакатися.	27. Приязний, доброзичливий.
14. Часто сумний.	28. Уважний, ласкавий.

29. Делікатний.
30. Підбадьорюючий.
31. Чуйний на заклики про допомогу.
32. Безкорисливий.
33. Здатний викликати захоплення.
34. Користується в інших повагою.
35. Володіє талантом керівника.
36. Любить відповідальність.
37. Впевнений в собі.
38. Самовпевнений, напористий.
39. Діловий, практичний.
40. Любить змагатися.
41. Стійкий, наполегливий, де треба.
42. Невблаганний, але неупереджений.
43. Дратівливий.
44. Відкритий, прямолінійний.
45. Не терпить, щоб їм командували.
46. Скептичний.
47. На нього важко справити враження.
48. Образливий, делікатне.
49. Легко бентежить.
50. Невпевнений у собі.
51. Поступливий.
52. Скромний.
53. Часто вдається до допомоги інших.
54. Дуже шанує авторитети.
55. Охоче приймає поради.
56. Довірливий і прагне радувати інших.
57. Завжди люб'язний в обходженні.
58. Дорожить думкою оточуючих.
59. Товариська.
60. Добросердечний.
61. Добрий, вселяє впевненість.
62. Ніжний, м'якосердий.
63. Любить піклуватися про інших.
64. Безкорисливий, щедрий.
65. Любить давати поради.
66. Справляє враження значного людини.
67. Наказовий.
68. Владний.
69. Хвалькуватий.
70. Гордовитий і самовдоволений.
71. Думає тільки про себе.
72. Хитрий, розважливий.

73. Нетерпимий до помилок інших.
74. Корисливий.
75. Відвертий.
76. Часто недружелюбний.
77. Озлоблений.
78. Скаржник.
79. Ревнивий.
80. Довго пам'ятає свої образи.
81. Любить чіплятись до людей.
82. Сором'язливий.
83. Безініціативний.
84. Лагідний.
85. Залежна, несаможиттєва.
86. Любить підкорятися.
87. Надає іншим приймати рішення.
88. Легко потрапляє в халепу.
89. Легко піддається впливу друзів.
90. Готовий довіритися будь-кому.
91. Схильний призначати до всіх без розбору.
92. Всім симпатизує.
93. Прощає всі.
94. Переповнений надмірним співчуттям.
95. Великодушний, терпимий до недоліків.
96. Прагне протегувати.
97. Прагне до успіху.
98. Чекає захоплення від кожного.
99. Розпоряджається іншими.
100. Деспотичний.
101. Судить про людей лише за рангом і достатком.
102. Марнословний.
103. Егоїстичний.
104. Холодний, черствий.
105. Уїдликий, глузливий.
106. Злий, жорстокий.
107. Часто гнівливий.
108. Байдушний, байдужий.
109. Злопам'ятний.
110. Пройнятий духом протиріччя.
111. Впертий.
112. Недовірливий, підозрілий.
113. Боязкий.
114. Сором'язливий.
115. Відрізняється надмірною готовністю підкорятися.
116. М'якотілий.
117. Майже ніколи нікому не заперечує.
118. Нав'язливий.

119. Любить, щоб його опікали.
120. Надмірно довірливий.
121. Прагне знайти розташування кожного.
122. З усіма погоджується.
123. Завжди доброзичливий.
124. Любить всіх.
125. Дуже поблажливий до оточуючих.
126. Намагається утішити кожного.
127. Піклується про інших на шкоду собі.
128. Псує людей надмірною добротою.

Ключ

Авторитарний: 1 - 4, 33 - 36, 65 - 68, 97 - 100.

Егоїстичний: 5 - 8, 37 - 40, 69 - 72, 101 - 104.

Агресивний: 9 - 12, 41 - 44, 73 - 76, 105 - 108.

Підозрілий: 13 - 16, 45 - 48, 77 - 80, 109 - 112.

Підпорядковується: 17 - 20, 49 - 52, 81 - 84, 113 - 116.

Залежний: 21 - 24, 53 - 56, 85 - 88, 117 - 120.

Доброзичливий: 25 - 28, 57 - 60, 89 - 92, 121 - 124.

Альтруїстична: 29 - 32, 61 - 64, 93 - 96, 125 - 128.